

TARİHİ SÜREÇ İÇİNDE CAMİ VE FONKSİYONLARI ÜZERİNE BİR DENEME

Ahmet AKIN*

Özet:

Bu çalışmada caminin tarihi süreç içinde mimari gelişimi yanında, gördüğü vazifeler -fonksiyonları ortaya konmuştur. İlk yapılan camilerin mimari özellikleri zamanla gelişmiştir. Emeviler ve Abbassiler döneminde cami sayısı yeni fetihlerle artarken, sanat yönünden de bir gelişme görülmüştür. Selçuklularda mimaride ağaç ve taş sütunlar hâkim olurken; Beyliklerle birlikte ntek kubbeye doğru geçiş başlamış ve Osmanlıda bir büyük kubbe ile cami mimarisi zirveye ulaşmıştır. İşlevleri açısından ise cami, ibadet fonksiyonu yanında, eğitim, kültür, yardımlaşma, vb. görevlerinin geçmişten günümüze farklılıklar gösterdiği gözlenmiştir.

Anahtar kelimeler: Cami, Mescid, Mimari, Eğitim, Selçuklu ve Osmanlı Dönemi.

An essay about the function of mosques throughout the history

Abstract:

This study reveals the function and the usage of mosques throughout the history and the development of its architecture. The architecture of the mosques has been in constant change since the beginning. During the caliphates of Ummayyad dynasty and Abbasid dynasty the number of the mosques increased as well as the artistic features of the buildings.

Seljuk Dynasty used wooden and stone elements in their mosques and Anatolian Beyliks began using a single dome and during the Ottomans the architectural elements a huge dome and a minaret has began to be established. A function of a mosque has also shown differences throughout the history as well as a space for pray and the cultural, educative and social activities being practiced inside and around.

Key Words: Mosque, Masjid, Architecture, Education, Ottomans.

Giriş

İslam toplumunda inananlar için cami, sosyal, siyasal ve kültürel hizmetlerin merkezi konumunda olan bir kurumdur. Makalede bu kurumun hem tarihi gelişimi, hem de fonksiyonel gücü üzerinde durulacaktır.

* Dr., Çorum İl Müftüsü.

A. Tarihi Gelişim

İslâm'ın ilk dönemlerinde ibadethane için, secde edilen yer anlamına gelen "mescid", Cuma namazı kılınan ve minberi bulunan büyükmescidlere de "cami" denilmiştir.¹ Kur'an-ı Kerim² ve Hz. Peygamber (s.a.v.)'in hadislerinde bu kelimeler söz konusu anlamlarda kullanılmıştır.³ Teknik bir terim olarak da farklı bir anlam arz etmemektedir. Kısaca ifade etmek gerekirse cami, Müslümanların ibadet etmek kastıyla toplandığı bir mekândır.⁴ Namaz "kılınan yer" anlamında kullanılan bir başka tabir, "musallâ"dır. Musallâ, büyük kitlelerin yağmur duası (istiska) yapmaları, özellikle bayram ve cenaze namazlarını toplu olarak kılmalarına mahsus, mihrabı olan, hatta bazılarında minber bulunan, üstü açık etrafı çevrili yerdir. Türk-İslâm dünyasında ise, musallaya Farsça bir kelime olan "namazgâh" denir. Bursa Umur Bey Namazgâhıgibi.⁵ Namazgâhlar, ulaşım yolları üzerinde, konaklama yerlerinde, şehir çıkışlarında vemesire alanlarında kurulmuştur.⁶

Tarihte ilk mescid hiç şüphesiz Hz. Peygamber'in yaptırdığı Küba mescididir.⁷ Medine mescidi, yani "Mescid-i Nebevî" bundan sonra inşa olunmuştur.⁸

- 1 Önkal, Ahmet - Bozkurt, Nebi, "Cami", *DİA*, II, s.46; Baltacı, Cahid, "İslam Medeniyetinde Cami", *MÜİFD*, sy.III.. (İstanbul 1995), s. 225
- 2 El-Bakara 2/114; 144; 150; 191-92, 217; el-İsra 17/7; el-Hac, 22/40; 80; el-Cin 72/18
- 3 Buhari, Salat 48, 65; Müslim, Mesâcid 24-25;
- 4 Buhari, Salat 48, 65; Müslim, Mesâcid 24-25;
- 5 Buhari, Salat 48, 65; Müslim, Mesâcid 24-25;
- 6 Buhari, Salat 48, 65; Müslim, Mesâcid 24-25;
- 7 İbn Hişam, Abdülmelik, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, Mustafa Sibaîneş. Mısır 1936/1335, C. I, s. 111; Hicretten önce Mekke'de namaz kılınan mescidler olduğu rivayeti de vardır. Bkz. İbn İshak, *Sîretü'l-İshak*, tahkik: Muhammed Hamidullah, Hayra Hizmet Vakfı Yay. Konya 1981/1401, s. 218; Hamidullah, Muhammed, *İslâm Müesseselerine Giriş*, çev.İ.Süreyya Sırma, Bir Yayıncılık, İstanbul 1984, s. 45 (Hz. Ebu Bekr'in evinin avlusu gibi).
- 8 İbn Hişam, a.g.e., C. I, s.141; İbnSa'd, Muhammed, *et-Tabakatu'l-Kübra*, Daru's-Sadırl-Tab' ve Naşr, Beyrut 1985, C.I, s.239-240; Buhari, Kitabu's-Salât, 65, 71; Müslim, Mesâcid, 24, 25 Ebu Davud, Salât, 12. Medine'de de hicret öncesi mescidlerin mevcudiyetinden bahsedilir. Bkz. Ahmed, Fuad Seyyid, *Tarihu'd-Da'veti'l-İslamiyye*, Mektebetü'l-Hancı, Kahire 1994/1414, s. 118; Hamidullah, *İslâm Müesseselerine Giriş*, s.45 Abdülaziz Muhammed el-LemilemRisaletü'l – *Mescid Fi'l-İslam* 2.bs. Müessesetü'r-Risale 1911 Beyrut, s.46

Bu mescid daha sonrakilere model⁹ oluşturarak, İslâm'ın ilk yıllarında mescidlerin sayısı giderek artmıştır. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.v.)'in İslâm'ı kabul eden kabilelere tavsiyeleri arasında, mescid inşası da yer alırdı. Asr-ı saâdet'de sadece Medine içinde 20; civar bölgelerde ise 40 adet mescid inşa olunmuş ve bunlardan "Cuvasâ" mescidinde, Mescid-i Nebevî'den ayrı ilk Cuma namazı da kılınmıştır.¹⁰ Hiç şüphesiz bu mescidler, Medine toplumunun oluşmasında tebliğ hareketinin merkezi olarak önemli bir rol oynamıştır.¹¹

İlk dönem mescidlerinin belli bir mimarî özellikleri yoktur denilebilir. Sade, basit, üzerleri açık, kerpiç duvarlı ve hurma dallarının gölgelediği yapılarıdır.¹²

İslam medeniyetinin ayrılmaz bir unsuru ve İslâm toplumunun sosyo-kültürel alanlarda gelişmesinde mühim bir rol oynamış olan cami veya mescidler, dinî mimari grubunun temel yapılarındandır. Bu sebeple sonraki asırlarda da Müslümanlar buldukları bölgelerin yerli inşa tekniği, coğrafi şartların özelliği ve ihtiyaca göre şekillenen ve az çok mahalli farklılıklar arz eden, çeşitli büyüklük ve değişik mimarî tarzlarda camiler inşa etmeye devam etmişlerdir.¹³

Resûlullah (s.a.v.)'in teşvik ve tavsiyesine bağlı kalarak her yerleşim yerinde mescidler yapıldığı gibi¹⁴; yeni kurulan şehirlerde de camiler yapıldı.

9 Baltacı, a.g.m., s. 227; Enver er-Rifaî, *el-İslâm fi Hadaratihî ve'n-Nüzûmihi*, Daru'l-Fikr, Dı-mışk, 1986, s. 378; en-Nehravî, a.g.e., s. 242.

10 İbn Ma'ce, Kitabu'l-Mesâcid, 3; Kandehlevî, Muhammed Yusuf, *Hayatu's-Sahabe*, Dâru'l-Kalem Dımişk 1983/1403, C.III. s.102; Ahmed-FuadSeyyid, a.g.e., s. 65; Canan, İbrahim, *Hz. Peygamber'in Sünnetinde Terbiye*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını, Ankara 1980. s. 408; Önkal, Bozkurt, a.g.m., C.VII, s.48

11 Pedersen, J., "Mescid", *İA*, C. VIII, s.3; Ahmed-Fuad Seyyid, a.g.e., s. 121, 157; Eyice, a.g.m.,C. VII, s.58; Kazıcı, Ziya, "Tarih Boyunca Cami ve Gördüğü Hizmetler", *DD*, C. XXII, sy. 4 (1986) s. 8; Enver er-Rifaî, a.g.e., s. 278; Can, Yılmaz, "İlk İslâm Mescidlerine Genel Bir Bakış", *DD*, C.31, sy.4 (Ekim-Kasım-Aralık 1985), s. 91

12 Eyice, a.g.m.,C.VII.s. 58; Kazıcı, a.g.m., s. 8; Enver er-Rifaî, a.g.e., s. 278; Can, a.g.m., s. 91

13 Enver er-Rifaî, a.g.e., 379; Çelebi, Ahmet, *İslâm'da Eğitim ve Öğretim Tarihi*, çev. Ali Yardım, Damla Yayınevi, İstanbul 1976, s. 98

14 Mescid yapımını teşvik hususunda, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in: "Kim Allah rızasını umarak bir mescid yaparsa, Allah'da ona cennette bir köşk bina eder" hadisi için Bkz. Müslim, Mesâcid 4; Buhari, Salât 71; Yine Hz. Peygamber(s.a.)'in Mekke-Medine arasında 20'den fazla mescidde namaz kılıp imamlık yaptığından da bahsedilir. Meselâ, Mescid-i Sıkaye, Mescid-i Rumade vb. Bkz. Ahmed-FuadSeyyid, a.g.e., s. 145

Bunlar genellikle ordugâh camilerdir.¹⁵ Bu şehirlerde yapılan eserlerde kullanılan malzeme ile mimari de belli bir ilerleme gözlense de; gösterişsiz ve namazda cemaati dış tesirlerden korumak amacı esas alınmıştır.¹⁶

Artık Müslümanlar, yeni fetihlerle topraklarını genişlettikçe, yerleştikleri her yerde mescid yapmayı veya eski mabetleri “kılıç hakkı” olarak mescide çevirmeyi bir gelenek haline getirdiler. Şam (15 h./636 m.), Müslümanlar tarafından alınınca, Aziz İoannes (Yuhanna) Kilise’sinin bir bölümü cami olarak kullanılmış ve Emevî Halifesi I. Velid tarafından yıktırılarak, Emevilerin en önemli eseri Emeviye Cami (veya Umeyye) inşa edilmiştir.¹⁷ Bu tatbikat, sonraki asırlarda sürmüş olup, Anadolu’da bugün mevcut “Fethiye veya Fatih” adı ile anılan camiler, bu anlayışın Selçuklular ve Osmanlılardaki yansımasıdır.¹⁸

Emeviler (41-132 h. / 661-750 m.) devrinde de yeni camiler yapılmış, ayrıca bazı eski kiliseler tamir edilerek cami haline getirilmişti. Bu dönemin en dikkat çeken ve Mescid-i Nebevî’den esinlenerek inşa edilen eserlerden biri olan ve yukarıda temas edilen Şam Emeviye Camiidir. Enine gelişen, uzun nefli ve avlulu plânu ile daha sonraki cami mimarisine tesir etmiştir.¹⁹ Halife Velid, bu caminin masrafları için köy ve mezralar vakfetmişti ve böylece camiler için mülk tayin ve tahsisinin ilk uygulamasını da başlatmıştır.²⁰

Emeviler gibi, Abbasiler döneminde de bir taraftan cami ve mescid sayısı artmış, diğer yandan sanat yönünden de bir inkişaf gözlenmiştir.

15 Eyice, a.g.e., C.VII, s.58; Enver er-Rifâi, a.g.e., s. 368.

16 Enver er-Rifai, a.g.e., s. 328; Can, a.g.m., s. 99; Eyice, a.g.m., C.VII, s.58

17 Can, Yılmaz, *İslâm Şehrinin Fiziki Yapısı*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995, s. 44-45; Leeuwen, Richard Van, *Bir Osmanlı Şehri Şam*, Vakıf ve Şehir, ter. H. Ebru Aksoy, Küre Yayınları İst.2012 s.13-14; Önkâl-Bozkurt, a.g.m.,C. VII,s. 48; Baltacı, a.g.m., s. 228; Enver er-Rifai, a.g.e., s. 381-385; Ateş, İbrahim *Şam Ümeyye Camii ve Vakfiyesi*, VD, 1978 s.12, s.28

18 Çetin, Osman, *Selçuklu Müesseseleri ve Anadolu’da İslâmiyetin Yayılışı*, Marifet Yayınları, İstanbul 1981, s. 170; Baykara, Tuncer, “ Ulucami”, *Belleten*, C. 60, sy. 227-229. (Ankara 1997), s. 35-37; 1461 Midillî’nin Fethi: “... mabed-i esnâm mescid-i İslam oldu. Gülbak ve Allahuekber seslerinin gelmesi, avaz-ı nasuh ve saday-ı çak bâtil oldu...”Bkz: Tursun Bey, *Tarih-i Ebu’l-Feth*, haz. Ahmet Tezbaşar, Kervan Yayıncılık, İstanbul, t.y. s. 96; Kezâ: “... puthaneleri mescid ittiller. Dâru’lmevasid iken mâbed ittiller” Osman Gazi’nin Karacahisar fethi için, Bkz: İbn Kemâl, *Tevarih-i Âl-i Osman I. Defter*. yay. Şerafettin Turan. TTK, Ankara 1991, s. 111

19 Enver er-Rifai, a.g.e., s. Baltacı, a.g.m., s. 229; Çelebi, a.g.e., s. 101; Önkâl-Bozkurt, a.g.m.,C. VII, s.49

20 Kazıcı, Ziya, *İslâmi ve Sosyal Açıdan Vakıflar*, Marifet Yayınları, İstanbul, 1985, s. 107; Yâzıcî, Tâlib, “Emeviye Camii”, *DİA*, C.XI,s.108-109; İbnCübeyr, Ebu’l Hasan Muhammed b. Ahmed el-Kinanî, *Rihletü’lbnCübeyr*, Matbaatü’s-Saade, Mısır 1908, s. 255-58

Abbasiler döneminde (132-656 H./750-1258 M) Samarra, Rakka ve Bağdad'da yapılan camilerde tuğla, kireç, alçı ve mermer kullanılmaya; mimaride Türk-İran tesirinin izleri görülmeye başlamıştır.²¹ Keza bu dönemden itibaren caminin iç ve dış ilave unsurları ortaya çıkmıştır. Kible istikametini belirten mihrab; Cuma ve bayram namazlarında hatibin hutbe okuduğu ve genellikle mihrabın sağında yer alan minber; mihrabın solunda vaizlerin cemaate ders verdiği vaaz kürsüsü; müezzinlerin görev yaptığı ve büyük camilerde minbere yakın yerde bulunan müezzin mahfili; bayanların namaz kılacağı mahfil; camiye gelen halife veya padişahın namaz kıldığı, Arapların "maksûre", Türkler'in "hünkâr mahfili" dedikleri bölüm ile kare veya yuvarlak gövdeli minare, bahsedilen ilave unsurlardan en önemlileridir. Daha sonraki eslere dış avlu, son cemaat mahalli, şadırvan ve eyvan da eklenmiştir.²²

Yine bazı camilerde bir tür yardım işlevi gören sadaka taşı²³ ile kuş evlerinin bulunması; yardımlaşma, dayanışma, kaynaşma ve cami-çevre ilişkisi açısından son derece önemlidir.²⁴

X. asırda Mısır'da kurulan ilk Müslüman-Türk devleti Tolunoğulları devrinde yapılan Tolunoğlu Camii, duvarlarında pencerelere de yer verilerek kale görünümünden kurtulmuştur. Malzeme olarak bu yapıda tuğla ve alçı kullanılmıştır. Mimarisiyle de Samarra Camii'ne benzemiştir. Mısır, Fatimiler (X. ve XI.y.y.) devrinde en önemli dinî mimari örneği Fatimî Halifesi Cevher es-Sicillî'nin 36 h./970 m.)de yaptırdığı El-Ezher Camiidir. Mimaride, daha çok İran tesiri gözlenir.²⁵

Karahanlılar (840-1212)'da ise camiler, mihrab önü kubbesi, alçı süsleme, enine genişleyen mekân ve zarif minare tekniği ile kendinden sonraki devirlere model oluşturmuştur. Malzeme olarak kerpiç ve tuğla kullanılırken, plân ve mimaride bir gelişme ve yenilik göstermiştir. Memlûklü (1250-1517)

21 Baltacı, a.g.m., s. 228; Şelebi, Ebu Zeyd, *Tarihu'l-Hadarati'İslamiyye*, Mektebetu ve Hibetü, Kahire, 1996 s. 233-250; Can, a.g.e., s. 83-95, 105. Yetkin, Şerare, "Abbasiler" DİA I s.50-52

22 Baltacı, a.g.m., s. 228; Şelebi, Ebu Zeyd, *Tarihu'l-Hadarati'İslamiyye*, Mektebetu ve Hibetü, Kahire, 1996 s. 233-250; Can, a.g.e., s. 83-95, 105. Yetkin, Şerare, "Abbasiler" DİA I s.50-52

23 Baltacı, a.g.m., s. 228; Şelebi, Ebu Zeyd, *Tarihu'l-Hadarati'İslamiyye*, Mektebetu ve Hibetü, Kahire, 1996 s. 233-250; Can, a.g.e., s. 83-95, 105. Yetkin, Şerare, "Abbasiler" DİA I s.50-52

24 Baltacı, a.g.m., s. 228; Şelebi, Ebu Zeyd, *Tarihu'l-Hadarati'İslamiyye*, Mektebetu ve Hibetü, Kahire, 1996 s. 233-250; Can, a.g.e., s. 83-95, 105. Yetkin, Şerare, "Abbasiler" DİA I s.50-52

25 Baltacı, a.g.m., s. 228; Şelebi, Ebu Zeyd, *Tarihu'l-Hadarati'İslamiyye*, Mektebetu ve Hibetü, Kahire, 1996 s. 233-250; Can, a.g.e., s. 83-95, 105. Yetkin, Şerare, "Abbasiler" DİA I s.50-52

camilerinde karışık bir üslûp hâkim olup, mimariye pek önem verilmemiş ve süsleme ön plâna çıkmıştır.²⁶

Kısmen İran tesirinde gelişen Selçuklu camilerinde eyvan ortaya çıkmış; ağaç ve taş sütunlar; cini, nesih ve kûfi süslemeler hâkim olmuştur. Selçuklular diğer alanlarda olduğu gibi, İslâm medeniyetine kendi sanat anlayış ve zevklerini katarak onu daha ileri taşımışlardır. İsfahan Cuma Camii, Musul Cami-i Kebir'i, Kayseri Huand Hatun Camii ve Malatya Ulucami bu dönemin en güzel örneklerindedir.²⁷

Selçuklulardan Osmanlıya geçiş dönemi olan Beylikler devri cami mimarisinin özelliği, tek kubbe, son cemaat mahalli ve cephenin mermer levhayla kaplanmasıdır. Bu dönemde tek bir üsluptan bahsedilemez. Selçuklu mimarisinin bir devamı olan Beyşehir Eşrefoğlu Camii, kemerler birbirine bağlı, ahşap direkli ve düz toprak damlı bir yapıdır. Selçuk İsa Bey Camii, Manisa Ulu Camii, Milas Firuz Bey Camii bu devrin önde gelen eserleridir.²⁸

Osmanlıların ilk devirlerinden itibaren pâyeli ve çok kubbeli yapılar dikkati çeker. Bu zamanın en iyi dinî mimari örneği Bursa Ulu Camii'dir.²⁹

Osmanlı cami mimarisi çok destekli tipten bir büyük kubbenin hâkim olduğu yapıya doğru gelişme göstermiştir. Bunun ilk denemeleri, İznik HacıÖzbek Camii ile Bursa Alaeddin Camii'dir. Bu dönemin ardından "Ters T" veya "ZaviyeliCamiler" in ortaya çıktığı görülür. İznik Nilüfer Hatun Camii ve İmareti ile Bursa Hüdavendigar Camii ve Bursa Yeşil Camii de aynı tipin önemli örneklerindedir. Araştırmacılara göre bu dönem "Bursa Üslûbu" diye adlandırılır.³⁰ Edirne Üç Şerefeli Camii ise klasik dönemi

26 Merçil, Erdoğan, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, TTK, Ankara 1991, s. 31; Altun, Ara "Karahanlılar", *DİA*, C. XXIV, s. 413; Eyice, a.g.m., C.VII, s. 61; Baltacı, s. 230; Enver er-Rifai, a.g.e., s. 395; Etuz, A.Fulya "Memlükler" *DİA* XII s.97-98

27 Enver er-Rifai, a.g.e., s. 395-398; Merçil, a.g.e., 183; Eyice, a.g.m., VII, 68; Baltacı, a.g.m., s. 280; Cahen, Claude, *Doğusundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar İslâmiyet*, çev. E. Nermi Erendor, Bilgi Yayınları, İstanbul 1990, s. 239; Köymen, M. Altay, *Tuğrul Bey ve Zamani*, MEB Basımevi, İstanbul 1976, s. 121; Cahen, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, çev. Erol Üyepazarıcı, 2. baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2002, s. 311; Denk Nalbant Ayşe Çobanoğlu, Ahmet Vefa "Selçuklular" (Mineci) *DİA* XXXVI, s.392-394

28 Baltacı, a.g.m., s. 228; Şelebi, Ebu Zeyd, *Tarihu'l-Hadarati'İslamiyye*, Mektebetu ve Hibetü, Kahire, 1996 s. 233-250; Can, a.g.e., s. 83-95, 105. Yetkin, Şerare, "Abbasiler" *DİA* I s.50-52

29 Baltacı, a.g.m., s. 228; Şelebi, Ebu Zeyd, *Tarihu'l-Hadarati'İslamiyye*, Mektebetu ve Hibetü, Kahire, 1996 s. 233-250; Can, a.g.e., s. 83-95, 105. Yetkin, Şerare, "Abbasiler" *DİA* I s.50-52

30 Baltacı, a.g.m., s. 228; Şelebi, Ebu Zeyd, *Tarihu'l-Hadarati'İslamiyye*, Mektebetu ve Hibetü, Kahire, 1996 s. 233-250; Can, a.g.e., s. 83-95, 105. Yetkin, Şerare, "Abbasiler" *DİA* I s.50-52

hazırlayan eserlerden biridir. Revaklı avlusu, enine gelişen dikdörtgen mekân ve altı direk üzerine oturan kubbe, yanlarda küçük kubbelerle camide, mekân genişliği sağlanmaya çalışılmıştır.³¹

Osmanlı mimarisi XVI. asırda Sinan'la birlikte zirveye ulaşmıştır. Klasik üslûp diye nitelenen bu devrin en bariz örnekleri Süleymaniye Camii, Şehzadebaşı Camii ve Edirne Selimiye Camii'dir. Bu dönem, mimaride "altın" devir olarak da adlandırılır.³² Daha sonra bir müddet Sinan'ın ekolü devam ettirilmiş ise de, diğer alanlarda olduğu gibi cami mimarisinde de gerileme devri başlamıştır. Lâle Devri ile eski ağır başlı üslûp kaybolmuş, Batı kaynaklı barok ve ampir üslûbuna yönelenerek, klasik Osmanlı mimarisindeki ahenk ve iç zenginlikten uzaklaşmıştır.³³

Camilerin yapımı ilk yıllarda idarecilerin teşviki, sonraki yıllarda da vakıflar yoluyla olmuştur. Hz. Ömer, Kûfe, Mısır ve Basra gibi fethedilen yerlerin valilerine mescidler ve Cuma camileri yaptırmaları için talimat göndermiş ve Sa'd b. Ebi Vakkas Kûfe'de, Utbe b. Gazvan Basra'da ve Amr b. As da Mısır'da Halife'nin talebine uygun camiler yapmışlardır.³⁴

Hz. Ömer, şehirlerde bir tane Cuma camisi olmasını istemiştir. Ancak Emeviler ve Abbasiler döneminde ihtiyaca göre şehirlerde birkaç Cuma Camii yapılmıştır.³⁵

Hükümdar, vezir, emir, eşrâf gibi idareci ve varlıklı kişiler tarafından cami veya mescid yapılması gelenek ve anlayışı Türk-İslam devletlerinde de sürmüştür. Mesela, çok adil, hakşinas ve dindar Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey payitaht yaptığı Rey'de, Hanefiler için büyük bir cami inşa ettirirken, diğer mezhepler için de cami ve mescidler yaptırmıştır.³⁶

31 Baltacı, a.g.m., s. 231; Atıl, Esin "Osmanlı Sanatı ve Mimarisi", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, ed. E. İhsanoğlu, IRCICA yayını, İstanbul, 1998, C. II, s. 451

32 Enver er-Rifâi, a.g.e., s. 402; Eyice, a.g.m., C. VII, s. 84; Atıl, a.g.m., C. II, s. 461-463; Kazıcı, Ziya, *Anahatlarıyla İslâm Eğitimi Tarihi*, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayını, İstanbul 1995, s. 27

33 Atıl, a.g.m., C. II, s. 468; Enver er-Rifâi, a.g.e., 403; Mülayim, a.g.m., C.III. s. 135; Baltacı, a.g.m. s. 231-232; Kazıcı, a.g.e., s.28-29

34 el-Belâzurî, Ahmed b. Yahya, *Fütûhu'l-Buldan*, çev. Mustafa Fayda, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını. Ankara 1987, s. 395, 498; Muttekî, el-Hanefi, *Kenzu'l-Ummal fi Süneni'l-Ahval ve'l-Efal*, Daru'l-Mearif, Haydarabad 1312, C.IV, s.259; Çelebi, a.g.e., s. 98-233-236; Makrizî, a.g.e., C. IV., S.4; Kazıcı Ziya "Tarih Boyunca Cami ve Gördüğü Hizmetler" *Diyanet Dergisi* C.XXII, s.4-9

35 Önkâl-Bozkurt, a.g.m., C. VII, s.49; Çelebi, a.g.e., s. 98

36 Köymen, a.g.e., s. 121; Tuğrul Bey'in: "... kendime saray yapıp, yanına Allah'ın evi cami inşa etmezsem utanırım" dediği nakledilir. Bkz. Turan, Osman, *Selçuklu Tarihi ve Türk- İslâm Med-*

Osmanlı idarecilerinde de aynı anlayış ve gelenek devam ettirilmiştir. İlk Osmanlı sultanları ve idarecileri özellikle Bursa'da ve diğer şehirlerde camiler ve yine cami merkezli yapılar topluluğu külliyeler yaptırmışlardır.

Osmanlı Devleti'nin ilk sultanları Osman Gazi³⁷, Orhan Gazi,³⁸ Murad Hüdavendigâr,³⁹ Yıldırım Bayezid⁴⁰, Çelebi Mehmed⁴¹, Sultan II. Murad⁴², diğer eserleri yanında cami ve mescidler yaparak, "gazâ" yoluyla elde edilen ganimetleri halkın ihtiyacı olan ve şehirleri imar ve ihya edecek eserlere sarf ederek diğer idarecilere ve varlık sahibi insanlara örnek olmuşlardır. Osman Gazi dışında, diğer beş hükümdar yaptıkları cami ve başka eserlerle Bursa'nın mimari çehresini değiştirmişlerdir.⁴³

Fatih Sultan Mehmed: "*Hüner bir şehir bünyâd eylemektir*"⁴⁴sözünde kastettiği "imar" anlayışını hayata geçirmiş ve fetihten sonra İstanbul'da Eyyüb Sultan Camii (1459), Yeni Camii(Fatih Camii) (1462-1470) yaptırarak, ecdadının izinden gitmiştir.⁴⁵ Yani Osmanlı sultanlarının zaferlerini cami

niyeti, Boğaziçi Yayınları, 5. baskı, İstanbul 1996, s. 142

37 "*Osman'ın malını oğlanlarına bölüştürerek miras (muamelesi) yapmak için orada hazır olan azizler toplandılar, hiç hazinesi bulunmadı*" Bkz. Neşri,C.I, s.74

38 "*... (O) her yerleri imar etmeyi severdi, ıssız yerleri mamur eder, Müslümanları yerleştirdi...*" Bkz. Neşri,C. I, s.92

39 "*... Bursa'da kendisine imaret yaptı... Bilecik'te Cuma mescidi yaptı. Bursa hisarında kendisinin saray kapısında bir Cuma mescidi yaptı...*" Bkz. Aşıkpaşaoğlu, s. 60

40 "*...Bayezid Han, Bursa'ya geldi. Hayrat yapmakla meşgul oldu. Cami yaptı...*" Bkz. Aşıkpaşaoğlu, s. 66

41 "*Sultan Mehmed Bursa'da imaret yaptı, O'na birkaç parça kâfir köyünü istedi ki vakfede...*" Bkz. Aşıkpaşaoğlu s. 90; Neşri,C. II,s.70

42 "*...Bursa'da bir imaret, bir yüksek cami yaptı... geçmiş hükümdarlardan (hiç) bir kimse onun gibi eserler bırakmadı...*" Bkz. Neşri,C. II, s.127-129

43 Ergin, O. Nuri, *Türk Şehirciliğinin Tarihi İnkişafı*, Cumhuriyet, İstanbul 1936; s. 54; Aslanapa, Oktay, *Osmanlı Mimarisi*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1996. s.8; Ahmet Cevdet, *Kıyas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hulefa*, haz. Mahir İz, MEB. İstanbul 1973,C.III,s. 264; Yediyıldız, Bahaeddin, "Osmanlı Döneminde Türk Vakıfları Ya Da Hayrat Sistemi", *Osmanlı*, ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayını, Ankara 1999. C. V. s. 276

44 Baltacı, a.g.m., s. 228; Şelebi, Ebu Zeyd, *Tarihu'l-Hadarati'İİslamiyye*, Mektebetü ve Hibetü, Kahire, 1996 s. 233-250; Can, a.g.e., s. 83-95, 105. Yetkin, Şerare, "Abbasiiler" *DİA* I s.50-52

45 Tursun Bey, s. 61; Algül, Hüseyin, "Fetihden Sonra İstanbul'un İmar ve İskanı" *DD*, C. 33 sy.4 (Ekim-Kasım-Aralık 1997) s. 22-23; Fetih'den Sonra Akşemseddin askerlerine: "*... Aman gaza malını israfetmeyin, hayır ve hasenata sarfedin...*" diyerek hepsini şehrin imarına ve amme müesseseleri kurmaya teşvik etmiştir. Bkz: Algül, Hüseyin, *Büyük Fetih ve Sonrası*, Nil Yayınları, İzmir 1989, s. 55

yaparak taçlandırdıkları söylenebilir.⁴⁶ Ayrıca, daha önce ifade edildiği gibi, kurdukları vakıflarla bu eserlerin asırlarca ayakta kalmasını ve personelinin giderlerinin karşılanmasını teminat altına almışlardır.⁴⁷ Padişahlar gibi, padişah aileleri, vezirler, diğer devlet yetkilileri, esnaf, ulemâ ve eşraf da cami yapma veya yaptırmada onlardan geri kalmamışlardır. Mesela, 1530 tarihli Tahrir defterine göre Bursa'da 18 cami ve 130 mescid mevcuttur.⁴⁸

Birçoğu günümüzde de mevcut olan bu eserlerin ekserisi, özellikle küçük mescitler, yukarıda bahsedilen kişilerce yaptırılmıştır. Bunu cami ve mescid isimlerinden takip etmek mümkündür; Emir Sultan, Ali Paşa, Hacı Yakup, Satı Fakih, Kaygan, Molla Fenârî, Somuncu Baba gibi⁴⁹. Aynı durum diğer şehirlerde de görülür.⁵⁰

XVI. yüzyılda ortaya çıkan ve yüzyılın ikinci yarısı ile XVII. Yüzyıl içinde ülke içinde kargaşa, korku ve düzensizliklere sebep olan "Celâli İsyancıları"⁵¹ gibi birtakım isyan, ayaklanma ve asayişsizliklerin halk arasında yayılmasını; destek ve himaye görmesini önlemek için, o bölgelerde, meselâ Teke yöresinde, cami yapılmasının teşvik edildiği ve ulemânın buna ön ayak olduğu ileri sürülmektedir.⁵²

46 Murad Hüdavendigâr Sırpsındığı (1364) zaferi dönüşü Bursa'da Hüdavendigâr Camii'ni; Yıldırım Bayezid, Niğbolu Zaferi (1396) dönüşü Ulucami yaptırdığı ifade edilir. Bkz. Aşıkpaşaoğlu, s. 60; Neşri, C. I, s.100; 172: Edirneli Oruç Beğ, *Oruç Beğ Tarihi*, haz. Nihal Atsız, Kervan Yayıncılık, İstanbul t.y., s. 44; 49 Yücel, Yaşar-Sevim, Ali, *Türkiye Tarihi*, TTK Ankara 1989, C. II, s.28, 68.

47 IV. Sultan Mehmed (1648-1687) döneminde İstanbul'da bulunan Ricaut'un vakıflarla ilgili gözlemi dikkat çekicidir. "... *Dinî ibadet için yapılmış bu yerlere zaman zaman yapılan başışların, imparatorluk topraklarının üçte biri değerine eriştiği hakkında bana bilgi verilmiştir...*" Bkz: Ricaut, Paul, *Türklerin Siyasî Düsturları*, haz. M. Reşat Uzman, Kervan yay. İstanbul, t.y., s. 177; Oğuzoğlu, a.g.e., 155; Ulucay, Çağatay, *XVII. Asır'da Saruhanlı'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*, Halkevi Yayını, İstanbul 1944, s. 23

48 Oğuzoğlu, a.g.e., s. 154; İnalçık, a.g.m., C. VI, s.447; Yediyıldız, Âsım, "Şer'îye Sicillerine Göre Bursa'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı (1656-1658)", *VD*, C. 23 (Ankara 1994), s. 181- 182.

49 Yediyıldız, Asım, a.g.m., s. 182; Ayverdi, a.g.e., C. I, s. 20-56

50 İstanbul'da, Sarraf İskender, Kasapbaşı, Attar Ahmed Ağa, Hacı Hamza, Çivizâde, Cerrahpaşa Mescitleri, Bkz. Ayvansaraylı, Hafız Hüseyin, *Hadikatü'l-Cevami*, haz. İhsan Erzi, Tercüman Yay. İstanbul 1987, C.I, s. 110-145

51 Bkz. Akdağ, Mustafa, *Celâli İsyancıları 1550-1603*, Cem Yayınları, İstanbul 1995, İlgürel, Mücteba, "Celâli İsyancıları", *DİA*, C.VII, s.252-256; Yücel-Sevim, a.g.e., C. III, s.40-42

52 Faroqhi, Suraiya, "A Map of Anatolian Friday Mosques (1520-1535)", *OA*, (Osmanlı Araştırmaları), s.y.C. IV, s.166: Hatta mescid bina etmekten imtina edenlerin tazir olunması istenmiştir. Bkz. Akgündüz, Ahmet, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuk Tahlilleri*, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul. 1991, C. IV, s.35

Osmanlı yönetiminde cami yapımı, halkın arzusuna bırakılmamıştı. Cami yapmak isteyen, padişahтан; mescid yapmak isteyen de kadıdan izin almak zorundaydı. 967/1559 tarihli bir belgede Rodos'ta bir mescid yapılması için, yerinin ve ne gibi malzeme gerektirdiğinin merkeze bildirilmesi hususunun ilgili yer kadısından talep edildiği görülmektedir.⁵³ Ayrıca mimari açıdan da mimarbaşına veya her şehrin mimarlarına müracaat edilmesi icap ederdi. Bir anlamda cami mimarisine belli bir disiplin kazandırılması hedeflenmiştir. Zirâ devlet ricâlinin-paşalar, vezirler ve idarecilerin yaptırdıkları camilerin özellikleri ayrı, diğer hayır sahiplerinininki ayrı idi.⁵⁴

XVI. asrın önde gelen tarihçilerinden Âli, camilerin, sevap amacını aşarak, şöhret için yapıldığını; gösteriş için cami veya mescid yapmanın doğru olmadığını ifade etmektedir Ayrıca, "hezâr köyler ve kasabalar vardır; *Sükkânı mescid ü hânğâhamuhtaçdur*" diyerek oralara mescit yapmak gerektiğini ileri sürmektedir.⁵⁵

Görüldüğü gibi cami yapmak isteyenlerin bu arzusu izne tabi iken, yapacağı yer konusunda serbest olduğu anlaşılmaktadır.

Camilerin inşası gibi tamiri de izne tabi idi. Meselâ 1003 h. /1594 m. tarihli bir belgede, Lârende (Karaman) kadısına tamir edilecek camiyle ilgili neler yapılacağı bildirilmişti. Olabilecek masraflar vakıf yoluyla ve devletin araç-gereç teminiyle karşılanırken; halkın gönüllü katılımı da sağlanmıştır.⁵⁶ Hayır hizmetlerine bu tür katkı sağlayanların belli vergilerden muaf tutuldukları; cami veya mescidlerin çevresinin açık alan olması, yakınına inşaat vs. yapılmaması ve cemaatin huzurunu bozan davranışlardan sakınılması için tedbirler alınmasının emredildiği bilinmektedir.⁵⁷

53 3 Numaralı, Muhimme Defteri (966-968) 1558-1560. Tıpkı basım. Yay. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1993, s. 290; Küçük, Cevdet, "Bina Emini", *DİA*, C. VI. s. 179

54 İnalçık, Halil, "İstanbul: Bir İslam Şehri", çev. İ. Kalın, *Dergâh*, C. 14-15 sy. 25, s.16; Orhanlı, Cengiz, "Şehir Mimarları", OA, C.II. s.15; Pakalın, a.g.e., C. III, s. 155; Kuran, Abdullah, *The Mosque in Early Ottoman Architecture*, Chicago, 1968, s.24

55 Şeker, Mehmet, *Gelibolulu Mustafa Âli ve Mevâ'idü'n-Nefâ'is fi Kavâ'idü'l-Mecâlis*, TTK, Ankara 1997 s. 187. 357

56 BOA, (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), Mühimme, nu. 77, s.415, 559; Mühimme, nu. 55, s.315

57 Yüksel, Hasan, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü (1585-1683)*, Dilek Matbaası, Sivas 1998, s. 271; 3 numaralı Mühimme Defteri (966-968) 1558-1560, s. 211, 532, 593; 6 Numaralı Mühimme Defteri (972/1564-1565) Tıpkı basım, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1995, belge nu: 1200'de "Kavga ve hengamelerden huşû ile namaz kılamaz olduk.." 3 Zilkade 972/ Galata-Sulumanastır, Âhi Çelebi Mescidi; Barkan, *Sürgünler*, s. 557

Daha önce kurulan Müslüman devletlerde olduğu gibi⁵⁸, Osmanlı Devleti'nde de bir mescidin camiye dönüştürülmesi padişahın iznine bağlıdır. Nitekim 1012 h. /1602 m. tarihli belge, Kite (Ürünlü) nahiyesinin Çeltik Köyü Mescidi, Bursa kadısı Abdurrahim'in Dergâh-ı Hümayun'a arzıyla camiye çevrildiğini göstermektedir. Gerek cami yapımı, gerekse mescidin camiye çevrilip, minber konmasında devlet, vatandaşları arasında bu tedbirleriyle zararlı inanç ve düşüncelerin yayılmasını önlemeyi amaçlamış olmalıdır.⁵⁹

Bu noktada mescidlerin camiye çevrilmesinin neden hâkim yönetimin iznini gerektirdiği sorusu akla gelmektedir.

Kaynakların verdiği bilgiye göre, İslâm'ın ilk yıllarından itibaren Cuma ve Bayram namazlarının nerede, kim tarafından kıldırılacağına dair bazı hukukî kaideler ortaya konulmuştur.⁶⁰ Bu namazlar bir yöneticisi, bir hâkimi olan şehir veya şehir hükmündeki yerlerde, en büyük camide, ya bizzat hâkim idareci (veliyyü'l-emr) veya vekâlet verdiği yetkili kadı, vali, âmil vb. tarafından kıldırılır.⁶¹ Ancak dinî anlamının yanında, sosyal yeri daha ağır basan cuma-bayram namazlarının güven ortamında yürütülmesini sağlamak ve herhangi bir düzensizliğe meydan vermemek için kamu düzeninin kurulması ve korunması gerekiyor ki, bu görev hâkim idarenindir. Bu tarz toplantıların olumlu veya olumsuz sonuçları doğrudan veya dolaylı şehrin veya ülkenin yöneticisini alâkadar eder.

Yine Cuma veya bayram namazlarında, özellikle İslâm'ın ilk yıllarındaki uygulanış biçimi itibariyle birtakım sosyal, ekonomik, idarî ve askerî kararların duyurulduğu; gelişen olaylar hakkında resmî görüşün açıklandığı "hutbe"nin kamu düzeni bakımından ayrı bir etkisini göz ardı etmemek gerekir. Bu namazları kıldırın hatibler, modern zamanların meclis kürsüsüne yakın bir fonksiyon taşıyan cami minberlerinden, bir taraftan halka dini

58 Pedersen, Johs, "Hatib", İA, C. V-I, s.364-365; Önkal-Bozkurt, a.g.m.,C. VII,s. 53; Wensinck, A.J. "Hutbe", İA, C.V-I,s.617-618; diğer örnekler için Bkz. BŞS, (Bursa Şer'îye Sicilleri) B11, 172 a; A 119, 97 a

59 BŞS, A 155, 156 b

60 Cuma namazı ile ilgili Bkz: Molla Hüsrev, *ed-Dürrü'l-Hukkam Fi Şerh-i Gureri'l-Ahkam*, Ahmed Sait Matbaası, İstanbul, 1965, C.I. s. 136-137; İbn Abidin, *Reddu'l-Muhtar Ala Dürrü'l-Muhtar*, Dari't-Türasi'l-Arabî, Beyrut t.y. C.I, s. 535 vd; Karaman, Hayreddin, "Cuma ve Cuma Namazı", *DD. C.XII, sy.4* (Temmuz-Ağustos 1973) s.213-238

61 Cuma namazında cemaat sayısı ve şehir konusunda mezhepler arası farklar vardır. Tafsilât için Bkz: Ebu Ya'la, Muhammed b. El-Hüseyn el-Ferra, *el-Ahkâmu's-Sultaniyye*, Darü'lKütübi'lİlmiyye, Beyrut, 1985/1405, s. 130; Bayraktar, İbrahim, "Bayram", *DİA,C.V, s. 259-261*

konuları hatırlatır, öğretir ve nasihatte bulunurken, diğer yandan da hutbeyi sosyo-politik bir iletişim aracı; yönetenlerle-yönetilenler arasında bir diyalog vasıtası olarak kullanmışlardır. Bunun bir örneği Hz. Ebu Bekir'in halifeliğinde görülür. Halife Hz. Ebu Bekir, idarede izleyeceği genel kuralları ilk okuduğu Cuma hutbesinde halka açıklamıştır. İslâm'ın ilk yıllarında, yeni Halife'ye bi'at uygulaması, cami veya saraylarda yapılırken, sonraki yıllarda ülke topraklarının genişlemesiyle bu terk edilmiş ve hutbenin, devletin tüzel kişiliğini şahsında temsil eden –halife, sultan, emir, bey gibi- devlet reisi adına okunması bir usûl halini almış; halifenin veya –Selçuklu Devleti ile birlikte- halife ile birlikte hâkim idarecinin isimleri minberlerde anılarak, kendilerine duâ edilmiştir.⁶² Bu itibarla, Hz. Peygamber (s.a.v.)den sonra, cuma veya bayram hutbeleri, İslâm ülkelerinde ve Müslüman-Türk devletlerinde siyasî hâkimiyetin ve istiklâlin sembolü olarak önem kazanmıştır.⁶³

Yukarıda serdedilen mülâhazalar çerçevesinde cuma, bayram toplantısı ve hutbesinin dinî işlevinden çok, siyasî ve sosyal etkisi ve gücü dikkate alınarak, Müslüman toplumun dinî pratiklerini topluca güven ve huzurlu bir şekilde yürütmelerini temin edecek kamu düzenini kurmak ve korumak maksadıyla; mescidin camiye çevrilmesi devletin iznine bağlanmış, Osmanlı idaresinde olduğu gibi, hutbede “*izn-i padişahi*”⁶⁴ “*sultânî*”ninolmasına özel önem verilmiştir.

62 Mesela Şehzade II. Selim, babasının yerine geçmek için hareket edip Kütahya'ya gelince: “... Saray-ı amne kurbunde Hisar-Begî Camii hatibi zühd-ü salah ile mevsuf Feyzullah Fakih demeklema'ruflatib hitabet hizmetine giderken, saadet ile gelip selam verdiklerinde buyururlar ki –merhum mağfurun leh- babamız Hüdevendigârrahmed-i rahman'a gittikleri haberi geldi. Hutbe-i şerifdenâmımızadüaeyleyüp cemaat-i müsliminebildiresiz...” demişler. Bkz; Selanikli Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, haz. Mehmet İpşirli, 2. baskı, TTK, Ankara 1999, C. I, s.40

63 Geniş bilgi için bkz: Wensinck, a.g.m., s. 618; Avcı, Câsim, “Hilafet”, *DİA*, C.XVII, s.539; Zeydan, Corci, *Medeniyet-i İslâmiyye Tarihi*, çev. Zeki Megamiz, İkdâm, Dersaadet 1328,C. I, s.114; Taneri, Aydın, *Osmanlı Devletinin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayatı Teşkilâtı*, Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Yayını, Ankara 1978, s.214; en-Nebravî, a.g.e., s. 47-48, 62; Hasan İbrahim Hasan-Ali İbrahim Hasan, *en-Nüzûmü'l-İslâmiyye*, Mektebetü'l-Mısriyye, Kahire 1970, s. 156-157; Hammer, Joseph Von, *Osmanlı Tarihi*, çev. Mehmet Ata, MEB İstanbul 1990, C. I, s.12; Naima, *Naima Tarihi*, sad. Zuhurî Danışman, Z. Danışman Yayınevi, İstanbul 1967,C. III, s.1503

64 Cuma günü izninin zarureti için: “... hutbe iradı vesile-i şeref sayıldığından, herkes bu şerefi benimseyerek minbere koşması ve belki de muhteris kimseler arasında husumete vesile olması çok muhtemeldir...” Bkz; Miras, Kamil, *Sahih-i Buhari Muhtasarı*, Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi, DİB Yayını 7. baskı Ankara 1981 VIII, 48

Kimi araştırmacılar bu durumu, camilerin resmileşmesi şeklinde değerlendirseler de⁶⁵, kamu düzeni ve İslâm toplumunun sosyal yapısının korunması açısından yerinde bir uygulama olmalıdır.

Camiler yerleşik hayata geçişte büyük rol oynamıştır. Cami, Müslümanlarınrûhî-manevi ihtiyaçları için -günlük namazlar ile cuma, bayram namazlarını topluca kılabilmeleri amacıyla- inşa edilirken; bitişiğine mektep kütüphane, misafirhane; temizlik için çeşme veya hamam yapılması; kaçınılmaz olarak çevresine evlerin bina edilmesine yol açmış ve İslami bir kentin oluşumunu sağlamıştır.⁶⁶

Şehir tarihi araştırmalarına göre, cami, pazar yeri ve hamam İslâm şehrinin çekirdeğini oluşturur. Halk, merkezî camide ibadetini yaparken, etrafında oluşan ticarî ve sînâî amaçlı yapılar içinde bazen aynı meslek gruplarının çarşılarında ticaret yapar, eğlenir ve tanıdıklarını görme fırsatı bulur. Hamam da temizlik, sağlık ihtiyacına hizmet eder. Şehrin bütün ana yolları sonuçta, kentin sembolü olan, merkezî mabede yani camiye ulaşır. Merkezde bulunan büyük camiye, “al-mescidu'l-azam, mescid-i cuma,ulu cami, mescidu'l-câmi” denir. Uzun süre, daha önce belirtilen gerekçeler yüzünden, şehirlerde hep cuma ve bayram namazları bu ana camide kılınmıştır. Meselâ, Basra’da ilk üç asır Cuma, şehir merkezindeki tek camide kılınmıştır.⁶⁷

XI. yüzyılda Anadolu’ya giren Türkler, Orta Asya Türk şehrinin mimari özellikleri ile İslâmî kent anlayışını sentez ederek fethettikleri yerleri, yeniden imar ve inşa ile şehir mimarisinde parlak bir döneme kendi damgasını vurmuşlardır.⁶⁸

Selçuklular zamanında, Anadolu şehirlerinde, giderek tabî bir nüfus artışı yaşanmış ve daha önce kale içinde mevcut cami, Müslüman nüfusun

65 Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 207

66 Orhonlu, a.g.e., s. 1-2; Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, Bahar Yayınları, İstanbul 1987,C. III, s.157; Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, İrfan Yayınları, İstanbul 1990,C. II, s.820; Can, a.g.e., s. 26-27

67 Geniş bilgi için Bkz: Kuban, a.g.m., s.54-55; 71; Raymond, Andre’, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, çev. Ali Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995, s. 162; Ergenç, Özer, “Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fiziki Yapıya Etkileri”, *Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi* (1071-1920), Meteksan, Ankara 1980, s. 103-104; Pedersen, a.g.m.,C. VIII, s. 17-19 Ortaylı, İlber, *Türk İdare Tarihine Giriş*, Turhan, Ankara 1996, s. 76.

68 Kuban, a.g.m., s. 53-54; Köprülü, Fuad, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, 4. baskı, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını, Ankara 1981, s. 194; Cahen, *Osmanlı DevletininKuruluşuna Kadar İslâmiyet*, s.255

ihtiyacına cevap veremez olmuştur. Bu yüzden, hem şehrin iskân alanını belirleyen, hem de halkın cuma, bayram namazlarını rahatça kılabilceği genişlikte, sağlam yapılı, merkezî konumda cami yapılması fikri gelişmiş ve her şehirde bu nitelikte bir merkezi cami yapılmıştır. XI. ve XIV. yüzyıllarda Anadolu'nun başlıca şehirlerinde yapılan bu camilere, daha önceki Müslüman devletlerdeki "mescidü'l-cuma" yerine, "Cuma Camii, Câmî-î Kebir" veya halk söyleyişine uygun adla "Ulucami" denilmiştir.⁶⁹ Selçuklu tesiriyle bu tür yapılara Osmanlıların ilk devir şehirlerinde de rastlamak mümkündür. Bursa Ulucami,⁷⁰ Filibe'de Cuma Camii⁷¹ gibi...

Camiler arasında belli bir hiyerarşi olmadığı söylene de⁷² Selçuklular döneminde Ulucamilerin toplumda ağırlığı ne ise, Osmanlılar'da "selatin camiler" öyledir. Meselâ, İstanbul'da Ayasofya, Sultan Ahmed, Süleymaniye, Bayezid, Fatih, Nûr-i Osmaniye, Sultan Selim... şeklinde bir sıralama söz konusudur.⁷³

Osmanlılarda, padişahlar, şehzadeler veya sultanlar tarafından yaptırılmış olan büyük Selâtin camiler⁷⁴, tıpkı Selçuklu devri "Ulu Cami"leri gibi, şehrin kalabalık olan ticaret merkezlerinde yer alırken, daha sonra buna dinî ve sosyal yapılar topluluğu olan imaretler veya külliyeler ilave edilmiştir.⁷⁵

Osmanlı şehrinin plânı, İslâm ve Orta Asya uygarlığının müşterek izlerini taşır. Ancak Osmanlılar, Türk-İslâm şehrinin unsurlarını daha zenginleştirerek geliştirmişlerdir.⁷⁶

69 Turan, Osman, *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul, Turan Matbaası, 1973, s. 119; Pedersen, a.g.m., 19; Baykara, a.g.m., s.48-51; Sakaoğlu, Necdet, "Anatolia'sFridayMosques", (çevrimci) <http://www.thy.com.tr/skylife>, 22 Haziran 2002

70 BŞS, A 112, 92 b; 131 a

71 Aslanapa, a.g.e., s. 10

72 Kuban, a.g.m., s. 70-71;

73 Uzunçarşılı, s. 186; Faroqhi, a.g.m., s. 161; Yeni padişah tahta geçince Ayasofya, Fatih, Süleymaniye, Sultan Ahmed Camilerinde selâ verilirdi. Bkz. Es'at Efendi, *Teşrifat-ı Kadîme*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1979, s. 115

74 Pakalın, M. Zeki, a.g.e., II, s. 155; Güç, Ahmet, "Bursa'da Yapılan Selâtin Camiler", *DD, C .XXXVIII. sy. 1* (Ocak-Şubat-Mart 2002), s. 75-76

75 Yediyıldız, *Külliyeler*, s. 264; Baykara, Tuncer, *Türkiye'nin Sosyal ve İktisadî Tarihi (XI-XIV. Yüzyıllar)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2000, s. 112, İ. İnalçık, *The Ottoman Empire*; s. 142

76 Ergenç, *Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütleri*, s. 105; Kuban, a.g.m., s. 56; Saydam, Abdullah, *Osmanlı Medeniyet Tarihi*, Kemal Matbaacılık, Trabzon 1995, s.171

Sosyal münasebetlerin tanzimi ve idari-malî işlerin görülmesinde mahalle cemaati için bir araya gelme yeri olan mescid veya camiler; yukarıda temas edilen dinî, içtimaî müesseselerden oluşan imaret siteleri ile birlikte bir semtin çekirdeğini oluşturlardı.⁷⁷

Selçuklu Devleti ve Osmanlı İdaresi'nin bilinçli ve plânlı iskân politikası ile⁷⁸ yeni fethedilen yerlerde her mahallede bir mescid veya cami, peşinden ticarî, ilmî ve sosyal ihtiyaçları karşılayacak kurumlar tesis edilerek, şehir, devletin himayesinde, rahat ve huzura kavuşurken, yerli halk ile Müslüman-Türk toplumu arasında sosyo-kültürel etkileşim gerçekleşiyordu. Sonuçta kılıçla fethedilen yerler mescid ve diğer kurumlar vasıtasıyla Türkleşiyor, İslamlaşıyordu.⁷⁹

Gerek İslâm şehri, gerekse Osmanlı şehirlerinde mahalleler mescidler etrafında oluşurdu. Mahallenin temel birimi, sakinlerinin vakit namazlarını kıldıkları, bazı ortak toplantıları yapabildikleri mescittir. Böylece aynı mescitte ibadet edip birbirlerini tanıyan, birbirlerinin davranış ve yaşayışlarından sorumlu, sosyal dayanışma ve yardımlaşma içinde olan kişilerin birlikte yaşadıkları huzurlu, güvenli bir şehir bölümü oluşur.⁸⁰ Hatta bu mescidler etrafında yapılan pazar yeri, han ve hamamlarla mahalle, canlı bir hüviyete sahip olur. Âdeta yapılan her mescid, bir mahalleyi belirler. Mahalle, çok defa mescidle anılır. Bu durumu Türklerin hâkim olduğu şehirlerde, mahalle isimlerine bakarak izlemek imkânı vardır. Mesela, Bursa'da Alaca Mescid, Cami-i Kebir, Hisar Cami mahalleleri gibi⁸¹. Türk-İslam şehirlerinde mahallelerin, mescid veya cami isimleriyle anılması, İslamlaşma faaliyetlerinin bir başka kanıtı olarak da değerlendirilebilir.

77 Barkan, Ö. Lütfi, "Şehirlerin İnkişafı ve Teşekkülü Tarihi Bakımından Osmanlı İmparatorluğunda İmâret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyişi Tarzına Ait Araştırmalar" *İÜİFM C. XXIII*. s.y. 1-2 (1962-63), s. 239; Orhonlu, a.g.m.,s. 2-3; İnalçık, a.g.e., s. 142

78 Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 357; Şeker, *Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi*, s. 89, 131; Kuban, a.g.m., s. 63

79 Çetin, *İhtida Hareketleri*, s. 15-16; Algül, *Osmanlı Sultanları*, s. 194; Gibbons, Herbert Adams, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, çev. Ragıp Hulusi Özden, Yüzyıl Yayınları, Ankara 1998, s. 61 vd.

80 Ergenç, "Osmanlı Şehirlerindeki Mahallenin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", *OA*, C.IV (1984), s. 69; Demirel, Ömer, *II. Mahmud Döneminde Sivas'ta Esnaf Teşkilatı ve Üretim-Tüketim İlişkileri*, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1989, s. 13; Kuban, a.g.m., s. 56; Baykara, a.g.e., s. 107

81 BŞS, A. 112, 92 b; 131 a; Yediylıdız, Asım, a.g.m., s. 179; Sivas Şehri mahalleleri için karşı Demirel, Ömer, *Osmanlı Vakıf-Şehri İlişkisine Bir Örnek; Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü*, TTK, Ankara, 2000, s. 29

Osmanlı toplumunda cami, mahallenin teşekkülü kadar, sosyal yapının da düzenli ve emniyet içinde olmasını sağlayan bir fonksiyona sahiptir. Umumiyetle mahalle halkı camide, günlük ibadetlerinin dışında, cenaze, tâziye, tesbih, nikâh, yağmur duâsı, mevlid vb. merasimler sebebiyle de bir araya gelirlerdi. Hatta cami avluları halkın bir araya gelip dinlendiği, sohbet ettiği bir yerdi. Meselâ, Evliya Çelebi, Murâdiye Camii'nin dış avlusundaki çınarların gölgesinde cemaatin dinlendiğinden bahseder.⁸² Batılı seyyah T. Gautier de, benzer ifadelerle cami çevresini "Müslümanların hayatının ağırlık merkezi" olarak tasvir eder.⁸³

Şehirlerin genişlemesine ve yeni mahallelerin teşkiline sebep olan cami merkezli sosyal yapılar bütünlüğü olan külliyelerin,⁸⁴ şahıslar eliyle yapılmasının imkânsızlığı ortadadır. Bu noktada, şahsî çalışma ve çabalarla kazanılan imkân ve servetin karşılık beklemeden başkalarıyla paylaşılmasını amaçlayan, hukukî dini ve sosyal bir müessese olan vakfın, şehirlerin imar ve inkişafındaki rolünün önemine işaret etmek gerekir.⁸⁵

Anadolu'da bir cami etrafında toplanmış medrese, yemek pişirilen ve dağıtılan yer, misafirhane, hastahane, hamam, han, çarşı, mum imalathanesi, boyahane... gibi, dinî, içtimâî ve ticarî kurumlardan teşekkül eden sayısız binalar manzumesi, başta padişah, sultan ve diğer devlet adamlarının kurduğu veya kurulmasına destek olduğu vakıflar yolu ile inşa ve ihya edilmiştir.⁸⁶ Bursa'da Orhan Bey, Çelebi Mehmed ve II. Murad'ın yaptırdığı külliyeler bunlardan sadece birkaçıdır.⁸⁷

82 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, haz. Mümin Çevik, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1985, C. I, s.401

83 Yediyıldız, Bahaeddin, "Vakıf Müessesesinin XVIII. Asır Türk Toplumundaki Rolü", *VD*, C. XIV, (1982) s.2'den naklen (T.Gautier, Constantinople, Paris, ty., s. 275); Kazıcı, Ziya, *Asr-ı Saadet Döneminde Cami ve İfa Ettiği Hizmetler, Sosyal ve Ferdi İşlevleri Açısından Namaz ve Cami*, İlmî Toplantı, 18-19 Ekim 2008, Üsküdar Belediyesi Altunizade Kültür Merkezi, 2009, s.220

84 Barkan, Ö. Lütfi, "Edirne ve Civarında Bazı İmaret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları", *Belgeler*, C. 1, sy. 1-2 (Ankara 1964) s. 235; Ergin, O. Nuri, *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkışâfı*, Cumhuriyet, İstanbul, 1936, s. 36

85 Yediyıldız, Bahaeddin-Öztürk, Nazif, "Oturulabilir Şehir ve Türk Vakıf Sistemi", (çev. R.A-CUN) <http://www.history.hacettepe.edu.tr/archive/vakifsehir.html>.17 Haziran 2002;

86 Barkan, O. Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler", *VD*, sy.2, (Ankara 1942) s. 354; Uluçay, a.g.e., s. 23; Cerasi, M. Maurice, *Osmanlı Kenti*, çev. Aslı Ataöv, Yapı-Kredi Yayını, İstanbul 1999, s. 138-143.

87 Yenişehirlioğlu, Filiz, "XIV-XV. Yüzyıl Mimarî Özelliklere Göre Bursa Kentinin Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Gelişimi", *IX. Türk Tarih Kongresi*, C. III. Ankara 1989, s. 1346-47; Yediyıldız, *Hayrât Sistemi*, s. 276

İslâm tarihi boyunca Müslümanlar, pek çok cami veya mescid inşa etmekten geri kalmamışlar, hatta "... mescidini mahalle halkı sürgün geldiklerinde cem olup ittifak ile bina etmişler..."⁸⁸kaydından da anlaşıldığı üzere her hâlükârda buldukları yerlere ibadethane yapmayı en kutsal vazifelerden biri ve Müslümanlıklarının bir delili saymışlardır.⁸⁹

Anadolu'da mesire, Hıdırellez şenlikleri amacıyla gidilen yerlere dahi, XIII. yüzyıldan itibaren adları görülen, "Hıdırlık mescid"leri de yapılmıştır. Meselâ, Kütahya'da, Çorum'da, Edirne'de ve Hatay'da bu isimle bilinen mescid ve camiler mevcuttur.⁹⁰

Görüldüğü gibi mescid veya cami diğer İslam toplumlarında olduğundan belki daha çok, Müslüman-Türklerin hayatının ayrılmaz bir parçası olmuştur. Bu sebeple, sadece şehir merkezlerinde bir mahalle veya köyde cami veya mescid inşa edilmekle kalmamış; insanların toplu olarak buldukları eğitim örgütü medrese; ordu birliklerinin bulunduğu kışla; eskiden şehirlerin korunmasına ve savunmasına tahsis edilen kale; uzun kervan yolculuklarında mola verilen, kervansaray; ticarî yerler ile esnaf ve sanatkâr hanları; devlet dâirelerinde⁹¹, zâviye, tekke ve hankâhlarda; sarayda vb. yerlerde mescid veya cami yapılmış ya da bu amaca uygun bir yer tahsis edilmiştir.⁹² Sözelimi, Topkapı Sarayı'nda diğer mescidler yanında Ağalar Camii⁹³, Enderun Mektebi Camii, Defterdâr Camii,⁹⁴

88 Barkan, Ö. Lütfi, İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri; 1546) 953) Tarihli , Fetih Cemiyeti Yayını, İstanbul 1970, s. 13

89 "Allah'ın mescidlerini, ancak Allah'a, ahiret gününe inanan, namazı kılan, zekatı veren ve Allah'tan başka kimseden korkmayan kimseler imar ederler" .Tevbe 9/18 ayetinden gelen müjde onları gayrete sevk ederdi.

90 Baykara, Tuncer, a.g.e., s. 66; Ocak, Ahmet Yaşar, İslam Türk İnançlarında Hızır Yahud Hızır-İlyas Kültü, Türk Kültürlerini Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara 1985, s. 128'de, bu mescidlerin Hızır'la ilgili olduğunu söyler. Altun, Ara, "Hıdırlık Mescidi", DİA, C. XVII,s. 312

91 Karaman, Cuma Gün... 7.

92 Eyice, a.g.m., VII, 56, rediyıldız, Bahaeddin", Vakıf Müessesesinin XVIII. Asır Türk Toplumundaki Rolü", VD, (1982) s. 3; Doğru, Halime, XV ve XIV. Yüzyıllarda Sıvrihisar Nahiyesi, TKK Yayını, Ankara 1997, s. 19; Ayvansaraylı, a.g.e.,C. I, s. 147, 163, 173, 189;C. II,s. 24, 59, 67; Evliya Çelebi, C.X,s. 99; Ergin, a.g.e.,s. 38, 40

93 Eyice, Semavi, "Ağalar Camii", DİA,C. I,s. 464; Pakalın, a.g.e.,C. III, s.517; Ayvansaraylı, a.g.e.,C. I, s.81; Mehmet Halife, Tarih-i Gilmani, haz: Kamil Su, Kültür Bakanlığı Yayını, İstanbul 1976, s. 151

94 NevizadeAtaî, "Hadaikü'l-Hakaik", Şakaikun-Numaniyye ve Zeyilleri, haz: Abdülkadir Özcan İstanbul 1989,C. II, s.621; Ayvansaraylı, a.g.e.,C. I, s. 147

Yeniçeri Ocağı'nın Orta Camii'⁹⁵nden başka Tersane ve Daruşşifa'da da mescid bulunuyordu.⁹⁶

953/1546 tarihli Vize kadısına gönderilen fermanla cami ve mescidlerin titizlikle korunması mahalli yöneticilerden istenmektedir.

*"Ve harâb olan mesacidi dahi mütevellilerine teklif idübmahsûl-i evkafları ile ta'mir ve termimettüresiz. Ve vakfı olmayıp, şehirdе vâki-olan mesâcidiehl-i mahallesine ve kurâda olanı ehl-i karyesine ta'miri ve termimettürübmuhât-ı arz nesne vâki ise yazubbildiresiz.."*⁹⁷

Yukarıdaki hükümden anlaşıldığı gibi, Osmanlı idaresi, dînî hayatın toplum içindeki ağırlığını ve huzuru temin edici rolünü bildiği için, cami veya mescidlerin ihmâl edilmemesini, yetkililerce halkın bu faaliyetlere katılmasının sağlanmasını istemiştir.

B. Fonksiyonu

Cami, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in uygulamalarıyla, ilk yıllardan itibaren, çeşitli etkinlik ve faaliyetlerin yerine getirildiği dinî, idarî ve sosyo-kültürel bir merkez olmuştur.⁹⁸

Caminin, en başta gelen işlevi, şüphesiz Müslümanların topluca Allah'a yöneldikleri bir ibâdet yeri, bir mâbed olmasıdır. Kur'an-ı Kerim'de: "Allah'ın adı anılan, sabah akşam tesbih edilip namaz kılınan evler"⁹⁹ olarak cami veya mescidler vasfedilirken, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in mescidde uygunsuz bir davranışta bulunan kişiye, mescidin Allah'ı zikir, namaz ve Kur'an

95 Pakalın, a.g.e., C.II.s.731; Unat, Faik-Reşit, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara 1964, s. 11; Baykal, İ. Hakka, *Enderun Mektebi*, Fetih Derneği, İstanbul 1953, s. 41; Ricaut, a.g.e., s. 29; Yücel,-Sevim, a.g.e., C.III, s. 61, 109.

96 Terzioğlu, Aslan, "Bimârîstân", *DİA*, C. VI.s. 165; Ünver, Süheyl, "Fatih Külliyesine Ait Diğer Bir Vakfiye", *VD* (1938), C.I, s. 42; Bostan, İdris, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı; XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, TTK Yayını, Ankara 1992, s. 3

97 Aydoğan, Demir, "Kanuni Sultan Süleyman'ın Terk-i Salât Edenlerle İlgili Fermanı", *İ.Ü. Tarih İncelemeleri Dergisi* C.II, (1984) s. 47, 52; karşı. Heyd. Uriel, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*.ed.V.I. Me'nage, At the Clarendon Press, Oxford 1973,s. 84; *Fatih Devrine Ait Münşeat Mecmuası*, haz. Necati Lugal – Adnan Erzi, Fetih Derneği, İstanbul 1956, s.94-95.

98 Cuma günü izninin zarureti için: "... hutbe iradı vesile-i şeref sayıldığından, herkes bu şerefi benimseyerek minbere koşması ve belki de muhteris kimseler arasında husumete vesile olması çok muhtemeldir..." Bkz; Miras, Kamil, *Sahih-i Buhari Muhtasarı*, Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi, DİB Yayını 7. baskı Ankara 1981 VIII, 48

99 en-Nûr 24/36; diğer benzer âyetler için Bkz. (104); el-Bakara 114/2; et-Tevbe 9/107-108; el-Hac 22/40

için olduğunu¹⁰⁰ hatırlatması, caminin bu işlevine işaret etmektedir. İbadet esnasında kişinin dikkat ve ilgisini tümüyle dağıtacak şeylerin mecidlerde yapılmasına izin verilmemiştir. Sözelimi bağırarak, çağırarak, yitik bir şey aramak, bir şey alıp-satmak, soğan ve sarımsak gibi insanları rahatsız edecek şeyleri yiyerek gelmek, temizliğe dikkat ederek tükürmemek, silahla girmemek istenmiştir. Bunlar ise, mescidlerin ibadethane olma özelliğini, kudsiyetini ve sükûnetini muhafazaya yönelik tedbir ve tavsiyeler olarak değerlendirilebilir.¹⁰¹

Camilerin bu özelliğini bir yabancı şöyle tasvir eder:

“Orada Allah’ın şanına yakışmayan, lüzumsuz ve boş süslemeler, resimler, heykeller yok... Müslüman camilerinde, sadece ibadet eden inananlar vardır ve ibadetten alıkoyacak veya ibadet edenleri rahatsız edecek hiçbir şeye rastlayamazsınız.”¹⁰²

İslâm’da din ve devlet ayrımı söz konusu olmadığından, Hz. Peygamber (s.a.v.) bir taraftan Müslümanların dinî konuda imamı, rehberi; öbür taraftan da idarî hususlarda onların lideri idi.¹⁰³ Mescid-i Nebevî, bir idare merkezi idi. Resulullah (s.a.v.) Arap kabilelerinin heyetlerini burada kabul eder, onlara dinî konuları anlatır, tavsiyelerde bulunur, Müslümanların idarî işlerine burada bakardı. Aynı şekilde İslâm’ın ilk dönemlerinde cami, kazaî/adlî işlerinin görüldüğü yerd. Resulullah halkın hukukî meselelerini orada çözerdi. Bu uygulama, müstakil mahkeme binaları yapıncaya kadar sürmüştür. Hutbede de dinî ve siyasî meseleleri halka anlatır, izâh ederdi.¹⁰⁴

100 Müslim, Mesâcid, 18; Ebu Davud, Salât 21; el-Kandehlevî, a.g.e., C. III, s. 105

101 ed-Dihlevî, Şah Veliyullah b. Abdurrahman, *Huccetullahi'l-Balîğa*, Dar-ı İhyai'l-Ulum, Beyrut 1990/1410, C. I, s. 541-545; Hadisler için Bkz; Müslim, Mesâcid 18; İbnMace, Mesâcid, 10, 11; Ebu Davud, Salât, 20; Darimî, Salât, 119

102 Cuma günü izninin zarureti için: “... hutbe iradî vesile-i şeref sayıldığından, herkes bu şerefi benimseyerek minbere koşması ve belki de muhteris kimseler arasında husumete vesile olması çok muhtemeldir...” Bkz; Miras, Kamil, Sahih-i Buhari Muhtasarı, Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi, DİB Yayını 7. baskı Ankara 1981 VIII, 48

103 Enver er-Rifâî, a.g.e., s. 366, 537; Ahmed-Fuad Seyyid, a.g.e., s. 124, 131; Pedersen, a.g.m.C. VIII, s.42; en-Nebravî, a.g.e.,s. 29

104 Ahmed-Fuad Seyyid, a.g.e., s. 133; Hasan İ. Hasan, a.y.; Li'l-Meyetim , s.306

Hız. Peygamber (s.a.v.)'den sonra, gerek halifeler, gerekse şehirlerin valileri aynı uygulamayı sürdürmüşlerdi. Özellikle idareciler Cuma günleri camide hem Müslümanlara namaz kıldırır, hem de iletilmesini istedikleri konuları halka duyuruyorlardı. Müzakere edilecek meseleler olursa, halkla görüşerek karara bağlarlardı.¹⁰⁵ Bu suretle cami; halkın, idarecisine her türlü istek ve şikâyetlerini rahatça iletebildiği; idarecinin de halkı ile bütünleşebildiği samimi bir zemin oluştururdu. Sözgelimi, Cuma ve bayram namazları, bu bütünleşme için en iyi fırsat idi. Zira bu namazlarda yerine getirilen hutbenin, kısmen daha evvel temas edildiği gibi, önemi büyük idi. Hız. Ali'den itibaren, Cuma namazı hutbesinde, halifeye dua etmek bir gelenek haline geldi.¹⁰⁶

İslam toprakları genişleyip, muhtelif şehirlerde Cuma namazı kılınmaya başlayınca, hutbelerde, o topraklara hâkim devletin başında bulunan hükümdarın ad, unvan ve lakaplarının da hatibler tarafından anılması gerekirdi. Bu, aynı zamanda halkın hükümdara bağlılığını ve tasdikini gösterirdi. Hutbede adı zikredilen hükümdar, o bölgenin hâkimi idi. Hutbe, trâz ve sikke hükümlanlık alâmeti idi.¹⁰⁷ Bu itibarla, camilerin özellikle de Cuma kılınan camilerin, halk ile idare arasında fonksiyonu artmıştı.

Selçuklu ve Beylikler dönemlerinde idareciler Cuma namazına giderler ve halkile görüşürlerdi.¹⁰⁸

Osmanlı döneminde de fetihler ve cülûsları takiben hükümdar adına hutbe okunmasına devam edildiği bilinmektedir. Nitekim İbn Kemal, Osman Gâzi'nin Karacahisar'ı fethedip, Cuma namazı kılınması için Dursun Fakih'i görevlendirdiğini ve Dursun Fakih'in de zamanın sultanından izin alındıktan sonra Cuma namazının kılınabileceğini söylediğini ve buna karşılık, Osman Gazi şöyle cevap verip ve adına hutbe okunduğunu nakleder:

105 Hasan İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, çev. İsmail Yiğit, Fatih Yayınevi, İstanbul 1985, C.VI, s. 93; Karaman, Cuma, C. VII, s. 86 Ahmed-Fuad Seyyid, a.g.e., s. 157; Şelebi, a.g.e., s. 257

106 Pedersen, a.g.m., C.VIII, s. 44; Zeydan, a.g.e., C.I, s. 114;

107 Köymen, a.g.e., s. 82; Enver er-Rifâi, a.g.e., s. 98, 99; ... "Padişahların, diğer insanlardan imtiyazı ve üstünlüğü hutbe ve para olduğundan..." Bkz. Naima, *Naima Tarihi*, sad. Zuhuri Danışman, Zuhuri Danışman Yayınevi, İstanbul 1967, C. II. s. 1503; Taneri, a.g.e., s. 214

108 Cuma günü izninin zarureti için: "... hutbe iradı vesile-i şeref sayıldığından, herkes bu şerefi benimseyerek minbere koşması ve belki de muhteris kimseler arasında husumete vesile olması çok muhtemeldir..." Bkz; Miras, Kamil, *Sahih-i Buhari Muhtasarı*, Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi, DİB Yayını 7. baskı Ankara 1981 VIII, 48

"Ben kimsenin tahtı hükümetinde değilim. Kendi başıma sultanım. Bu diyarı kılıçla açup durup... ne efendim var, ne sultanım, benim icâzet verdiğim yetmez mi, benim iznim kifâyet itmez mi..."^{105/1}

Osmanlı döneminde Cuma hutbeleri vasıtasıyla yeni padişahın idareye geldiği ilân edilirdi. Mesela, Târih-i Selanikî'de 16 Cemaziyelevvel 1003 tarihinde, III. Mehmed (1595-1600) adına münadiler "*cemîcevâmîunhatiblerine haber-i beşâret yetiştürdüler...*"¹⁰⁹ ifadesi bu hususa delalet etmektedir. Bu şekliyle cami, toplumsal haberleşmenin merkezi durumundaydı.

Halkla ilgilerini kesmeyen Osmanlı sultanları Cuma namazına giderlerdi. Bu merasime "Cuma selâmlığı" denirdi. Halkın Padişaha dilek ve şikâyetlerini sunabilmesi için bu, iyi bir fırsat sayılırdı. Halk da idarecisine "*uğurun hayır ola, yaşın uzun ola, yolun açık ola, saltanatına mağrur olma, pâdişâhım senden büyük Allah var*" diyerek bağlılığını, memnuniyetini gösterirdi.¹¹⁰

Osmanlı padişahları camilerin bu önemini de dikkate alarak onları sahiplenmiş ve desteklemişlerdir. Sultanların vakıfları ve yaptırdıkları camiler bu anlamda değerlendirilebilir.¹¹¹

Yukarıda işaret edilen öneminden dolayı camiler, bir bakıma dil ve din birliğinin; ülke içinde siyasî bütünlüğün temini için faal kültür ve propaganda yerlerinden biriydi. Meselâ, Hz. Peygamber savaş vb. kararları halkı ile istişare ederek camide karar alırdı ve Hz. Osman icraatını camide halka anlatmıştı.¹¹²

Osmanlı idaresinde de siyasî düzenin devam etmesi, özellikle sünî anlayışın sürdürülmesinde camilerin etkisi olmuştur. Bir başka ifade ile cami, toplumu birleştirici, bütünlleştirici rolü sebebiyle, halk üzerinde kontrol mekanizması temin etmiştir.¹¹³

109 Tarih-i Selaniki, C. II. s. 433; IV. Mehmed adına Mekke'de okunan hutbe için Bkz: Evliya Çelebi, *Seyahatname*, C. IX, s. 757

110 Ergenç, a.g.e., s. 151; Karaman, *Cuma*, C.VIII, s. 86; Tahta geçen padişahlar için Ayasofya, Fatih, Süleymaniye ve Sultan Ahmed Camilerinde sela verilirdi Bkz: Esad Efendi, a.g.e., s. 115, Özkaya, Yücel "XVIII. Yüzyılda Çıkarılan Adaletnâmelere Göre Türkiye'nin İç Durumu" *Belleten*, C. XXXVIII, sy. 151 (1974) s. 479; Karaman, *Cuma Gün* 237; İpşirli, Mehmet, "Osmanlı Cuma Selâmlığı", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan* (İstanbul 1991), s. 462; IV. Mehmed (1648-1687) Cuma namazını ve Cuma günü vaaz ve nasihatı bırakmamak için ava gitmezdi. Bkz: *Tarih-i Gilmânî*, s. 145

111 Ayyansaraylı, a.g.e., C. I. s. 31; Barkan, Ömer Lütfi, "Edirne ve Civarındaki Bazı İmaret Teşislerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları", *Belgeler*, C. 1, sy. 1-2 (Ankara 1964) s. 235

112 Pedersen a.g.m., C. VIII, s. 16; Hasan İbrahim Hasan, *en-Nüzmu'l-İslamiyye*, s. 157; Ahmed-Fuad Seyyid, a.g.e., s. 157-158; Önkal-Bozkurt, a.g.m., C. VII, s. 51

113 Zilfi, C. Madeline, *The Politics of Piety; The Ottoman Ulemai in The Post Classical Age* (1600-

Türk şehirlerinde “Ulu Cami veya Selâtin camileri”¹¹⁴ın halk üzerinde toplumla yönetimi birleştirici ve kaynaştırıcı etkisi kadar, şehir yönetimi açısından özellikle Osmanlı toplumunda mahallenin, dolayısıyla mahalle mescidinin yönetim birimleriyle olan bağlantısı da göz ardı edilmemelidir. Çünkü merkezî idareden gelen her türlü emir ve talimat halka, mahalle camii vasıtasıyla ulaştırılırdı.¹¹⁵

Aynı mahalle mescidinde namaz kılan insanlar arasında dayanışma, kardeşlik sevgi ve güven duyguları canlı tutulurdu. Bu sebeple bir kişi hakkında yapılacak “güvenlik araştırmasında”, kişinin mahalle mescidine devam edip etmediğine göre değerlendirme yapılırdı.¹¹⁶

İlk dönemlerde halifelere biât camide yapıldığı gibi, Osmanlılarda yeni padişahın kılıç kuşanma töreni Eyyüp Sultan Cami’inde yapıla gelmiştir.¹¹⁷

Osmanlılarda kadılar tayin beratlarını şehrin en büyük camisine giderek halka okurdu. Kadılar zaman zaman davalarına camilerde bakardı. Bursa Yeşil, Yıldırım Camilerinin bu özelliğe cevap verecek tarzda inşa olunduğu ifade edilir. Kezâ tutulan siciller de camide saklanırdı.¹¹⁸

Asr-ı saâdette camilerin gazâ ve cihad ruhunun canlandırıldığı, askerî stratejik kararların verildiği, muhimmât ve yardımların toplanıp dağıtıldığı bir yer ve âdeta bir ordugâh tarzında fonksiyon icra ettiği dikkat çekmektedir.¹¹⁹ Caminin bu fonksiyonu Asr-ı saadetten sonraki devirlerde bütünüyle kaybolmuş değildir. Mehmed Kaplan, Anadolu’nun fethinde maddi güç

1800), Bibliothecaİslamica, Minneapolis1988, s. 130; Mardin, Şerif, *Din ve İdeoloji*, İletişim, İstanbul 1995, s. 123; Yüksel, a.g. tz. s. 287; Kara, Mustafa, *Tekke ve Zaviyeler*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1977, s. 77; Pedersen, a.g.m.C. VIII, s. 43; Cahen, İslamiyet, s. 239; Bayraktar, M. Faruk, *Türkiye’de Vaizlik*, MÜİF Yayını, İstanbul 1997, s. 39, 186

114 Özkaya, Yücel, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yapısı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, Ankara 1985, s. 61; Turan, *Selçuklular*, s. 119

115 Ergin, a.g.e., s. 104; Eryılmaz, Bilâl, *Yerel Yönetimlerin Yeniden Yapılanması*, Birleşik Yayıncılık, İstanbul 1997, s. 34

116 BŞS, A 108, 95 b (2 Zilkade 983); A 174, 42 a (Zilhicce 1004)

117 Pedersen, a.g.m.C. VIII, s. 142; Ricaut, a.g.e., s. 16, 25

118 Ergin, a.g.e., s. 79; Ortaylı, İlber, “Osmanlı Şehirlerinde Mahkeme”, *AÜHF D B. Nuri Esen’e Armağan*, Ankara 1977, s. 245; aynı yazar, “Kadı”, *DİA*, C. XXIV, s. 73; Evliya Çelebi İzmit’de Mahkeme Camii’nden bahseder: Bkz: *Evliya Çelebi Seyahatnamesinden Seçmeler*, s. 159;

119 Ahmed-FuadSeyyid, a.g.e., s. 189; en-Nebravî, a.g.e., s. 243; Enver er-Rifaî, a.g.e., s. 537; Kılıç, Mustafa, “İslam’da Toplum Dinamikleştiren Kurum: Cami ve Sosyal Hayattaki Rolü”, *DD*, C. XXVII. sy. 4 (Ekim-Kasım-Aralık 1991) s. 155 Pedersen, a.g.m., C.VIII. s. 7, 43

kadar maneviyat unsuruna da işaretle: "... Malazgirt zaferinden bir asır sonra manevî kuvvet ocakları olan medrese, cami ve tekkelerin bütün Anadolu'yu baştanbaşa kapladığını görürüz."¹²⁰ demektir.

Osmanlı idaresinde camilerde ordunun muzafferiyeti için duâlar edilmiştir. Bu konuda kadılara fermânlar gönderildiğini kaynaklardan öğrenmek mümkündür. Sözelimi, 1663 Avusturya-Uyvar Kalesi'nin fethi (13 Eylül 1663) öncesi halkın camilere giderek İslâm ordusunun üstün gelmesi ve zafer kazanması, din düşmanlarının kahredilmesi ve yenilmesi için duâ ettikleri; kezâ bir başka sefer için her gün binbirfeth-i şerif okunmasını devrin Padişahı IV. Mehmed'in ferman buyurduğu bilinmektedir.¹²¹

Diğer bir belge 25 Ramazan 978, 22 Şubat 1570 tarihlidir. Şam kadısına yazılan fermana: "... evkât-ı müstetâbedeahâli-i Kur'an-ı Âzîm ve ulemâ ve sülehâ ve ubbâd ü zühhâdensâlih ü mütedeyyin kimesneleri cem itdürüprâyât-ı İslâm'ın nûsreti ve şî'âr-ı şer'î seyyidil-mürselin..." için dâa edilmesi istenirken¹²² düşmanın kahredilmesi için, camilerde belli sûre ve dualarokunması amacıyla vakıflardan okuyucular için tahsisatlar da ayrıldığına tesbit etmek mümkündür. Meselâ, Canik (Samsun) sancağından, SeyyidMahmud Tayyar b. Battal Hüseyin'in Şaban 1214/Ocak 1800 tarihli vakfiyesinde şöyle ifade edilmiştir:

"Medrese-i merkumedevâkicâm-i şerîfde haftada iki defa isneyn gecelerinde yetmiş bin tevhid-i şerîf... hâsıl olan sevâbı Hz. Resul ve ashabına ...kahr-ı a'daiçinküll-i yevmi ba'de's-salati'l-fecr on bir sure-i feth ve şer'î muzırratdanmuhâfazaicün bade edai-i salat-ı mağrib yetmiş dokuz ayete'l-kürsîkraâtıidüp mukabelesinde beher mâh dörder kuruş vazife verile..."¹²³

Asker savaşa giderken de camilerde dua edilerek gönderilirdi. 17 Şaban 1003/16 Nisan 1594, Eflak seferine çıkarken: "... ulemâ-i din ve meşâyih-i güzînriyet-i feth-âyât-ı İslâmıdu'avüsenâ ile gönderip gıtdiler..." ifadelerine kaynaklarda rastlanmaktadır.¹²⁴ Bir bakıma ezân sesi-hücum sesi birbirinin

120 Kaplan, Mehmet, *Nesillerin Ruhu*, Dergah yayınları, İstanbul 1978, s. 74.

121 *Tarih-i Gilmanî*, s. 63, 137; karşı. Akgündüz, Ahmet, *Belgeler Gerçekleri Konuşuyor* 3, Nil Yayınları, İzmir 1991. s. 174

122 Cuma günü izninin zarureti için: "... hutbe iradı vesile-i şeref sayıldığından, herkes bu şerefi benimseyerek minbere koşması ve belki de muhteris kimseler arasında husumete vesile olması çok muhtemeldir..." Bkz; Miras, Kamil, *Sahih-i Buhari Muhtasarı, Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi*, DİB Yayını 7. baskı Ankara 1981 VIII, 48

123 Cuma günü izninin zarureti için: "... hutbe iradı vesile-i şeref sayıldığından, herkes bu şerefi benimseyerek minbere koşması ve belki de muhteris kimseler arasında husumete vesile olması çok muhtemeldir..." Bkz; Miras, Kamil, *Sahih-i Buhari Muhtasarı, Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi*, DİB Yayını 7. baskı Ankara 1981 VIII, 48

124 Selânikî, C. II. s. 474.

tamamlayıcısı gibi değerlendirilmiştir.¹²⁵ Savaş kazanılınca, camilerde ezânlar okunur, selâlar verilirdi.¹²⁶ Türk kurtuluş savaşında da camiler, milli bütünlüğün sağlandığı, halkın maneviyatının canlandırıldığı ve istiklâl mücadelesinin ilk direnişinin başlatıldığı önemli kurumlardan biri olmuştur.¹²⁷ Yine camiler asker toplamak amacıyla bir büro gibi de hizmet vermiştir.¹²⁸

Yukarıda sıralanan caminin fonksiyonlarından daha yaygın ve etkili olanı, eğitim-öğretim ile ilgili olanıdır. İslâm'da eğitim-öğretimin camilerle çok yakın ve sıkı bir ilgisi vardır. Zira Resûlullah, mescidde hem ashabına namaz kıldırması, hem de İslâm'ın emirlerini onlara öğretmekle tebliğ etmiş, âdeta muallimlik yapmıştır. Ashab-ı Kirâm, mescidin içinde ilim halkaları teşkil ederek Resûlullah'ın talim ve tebliğini dinleyip bilgi sahibi olmuşlardır.¹²⁹ Ayrıca fakir sahabilerin kaldığı Mescid-i Nebevî'ye bitişik "Suffa" veya "zulle" denilen yatılı bir okulun yapılması, cami-eğitim ilişkisi yönünden önemli bir merhaledir. Asr-ı Saadetten beri camilerin hâlâ bir medrese gibi çalışması, "Suffa" ile alakalı geleneğin devamından başka bir şey değildir.¹³⁰

Asr-ı Saadette, Kur'an ile ilgili öğretim cami ve mescidlerde yapılıyordu. Meselâ, İmran b. Hüseyin ve Ebu Musa el-Eş'arî, Basra Camiinde; Selman el-Farisî, Medainmescidinde Kur'an öğretmişlerdir. Yine Mescid-i Nebevî'de önemli ders halkalarından birisi de Medine ehlinin fakihi Rebîa'nın halkası idi. Fetihlerle birlikte çeşitli ilimlerin öğretildiği mescidler her yerde artmıştı. Meselâ, Amr b. As Mescidi Fustat'da; Ukbe b. Nafi Mescidi Kayrevan'dabu yönüyle dikkati çekenlerdendir.¹³¹

Camilerin eğitim-öğretim yeri olarak hizmet vermesine Emeviler, Abbasiler dönemlerinde de devam edilmiştir. Hicrî III. (M. IX) asırda

125 Kara, a.g.e., s. 147; Akgündüz, a.g.e., s. 147

126 Tursun Bey, a.g.e., s. 96; *Tarih-i Gilmani*, s. 104; Esa'd Efendi, a.g.e., s. 115; Atik, Kayhan, *Lütfi Paşa ve Tevarih-i Âl-i Osman*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001, s. 297; Ezan'ın toplumda etkisi için Bkz: İbn Batuta, s. 68

127 Kutay, Cemal, *Kurtuluşun ve Cumhuriyetin Manevî Mimarları*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını, Ankara 1973, s. 36 vd. Önkal, Ahmet, *Resulullah'ın İslam'a Davet Metodu*, Esrâ Yayınları, Konya 1981, s. 226

128 Âl-i, Gelibolulu Mustafa, *Hâlatü'l-Kahire Mine'l-Âdati'z-Zahire*, sad. O. Şaik Gökyay. Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1984, s. 69

129 Hamidullah, a.g.e., C. II, s. 768; Enver er-Rifâi, a.g.e., s. 537;

130 Ahmed-Fuad Seyyid, a.g.e., s. 157-58; Ağırman, a.g.e., s. 136

131 en-Nebravî, s. 243; Kandehevi, a.g.e., C. III, s. 193; Öz, Şaban, "Mescid/Cami" İslam Kuruluş Tarihi, edit, Eyüp Baş, Grafiker Yay. Ankara, 2013, s. 263

Bağdat'da otuz bin mescidin varlığından söz edilir.¹³² Büyük camilerde, meselâ Şam Emeviyye Camii gibi, kurulan ders halkalarında hocalar ihtisaslarına göre talebelere ders okutmuşlardır. Kimi yerde mezheplere göre kürsüler teşkil edilmiştir. Mısır'da Ahmedİbn Tolun Camii'nde dört mezhebe göre fıkıh kürsüleri mevcuttu.¹³³ Âlimler eserlerini çoğu zaman camilerde telif etmişlerdir. Meselâ, İmam Malik, Muvatta'ını; İmam Şâfi el-Ümm'ü; Gazzalîhya'sını ders okuttukları camilerde yazmışlardır.¹³⁴

Camilerde sadece dinî ilimler değil, lisan, şiir, tıp ve astronomi gibi zamanın ihtiyacı olan diğer ilim dallarında da tedrisat yapılmıştır.¹³⁵

Camilerde yapılan tedrisat, sonraki yıllarda kurulan medreselerin kuruluşuna ön ayak olmuş ve özellikle de Mescid-i Nebevî yapı itibariyle olmasa da, program, ders verilmiş şekliyle, IV. h (X.m.) asırda ortaya çıkan ve V.h (XI.m) asırda yaygınlaşan medreselere model teşkil etmiştir.¹³⁶ Meselâ, el-Ezher, bir cami-okul olarak ortaya çıkmıştır.¹³⁷

IV.h (XII.m) asırda İbn Cübeyr, Bağdat'da, İmam Razi Kazvinî'nin camide ders verdiğini; VIII.h (XIV.m) asırda da İbn Batuta, Mısır Ezher ve Şam Ümeyye Camiinde ders halkalarının mevcut olduğunu ifade ederler. Bu durum, medreselerin açılmasından sonra da camilerde eğitim-öğretim faaliyetlerinin devam ettiğine delâlet eder.¹³⁸

Selçuklular ve Osmanlılar devrinde de pek çok medrese inşa edilmesine rağmen, camilerin eğitim-öğretim alanındaki rolü devam etmiştir. Sıbyan

132 Bu rakam abartılı görünse de o devirde her evde bir namaz kılınan yer olup, bu mekanların 'mescid' olarak isimlendirildiği belirtilir. Bkz. Çelebi, a.g.e., s. 98; Dağ, Mehmet, Öymen, R. Hıfzurrahman, *İslam Eğitim Tarihi*, MEB Basımevi, Ankara 1974, s.76

133 Çelebi, a.g.e., s. 243; Ahmed Emin, *Duha'l-İslam*, C. II, s. 53; Yıldırım, Kadri, *İslam Kültüründe Mescidin Eğitim Öğretim Fonksiyonu Üzerine Bir İnceleme* " *Diyanet İlmî Dergi*, Ankara 2008, c.44, sy.4 s.20

134 en-Nebravî, a.g.e., s. 246; Çelebi a.g.e., s. 107

135 Çelebi, a.g.e., s. 105-107; Kazıcı, *Anahatlarıyla İslam Eğitim Tarihi*, s. 23; Baltacı, a.g.m., s. 238; Önkâl, Bozkurt, a.g.m., VII, s. 50 Dağ, Öymen, a.g.e., s. 77

136 en-Nebravî, a.g.e., s. 247; Baltacı, Cahid, "Medrese ve Elemanları", *DD*, C. XVI, sy. 3, (Mayıs-Haziran 1977), s. 134;

137 Şeşen, Ramazan, *Selahaddin Eyyubî ve Devleti*, Çağ Yayınları, İstanbul 1987, s. 328; Eymen Fuad Seyyid, "Fatimiler", *DİA*, C. XII, s.235

138 İbn Batuta, İbn Batuta *Seyahatnamesi*, sad, Mümin Çevik, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1983, C. I., s.34, 61; İbnCübeyr, *The Travels of İbn Batuta*, trans. R. J. C. Broadhurst, The Camelot Press, London 1952, s. 86, 228

mektebi olmayan şehir ve kasabalarda cami, bu amaca hizmet etmiştir.¹³⁹ Evliya Çelebi, Bursa Ulucami'de yetmiş yerde bütün ilimlerde dersiâmların mevcudiyetinden bahseder.¹⁴⁰ Bu dönemde dâru'l-hâdis, özellikle de dâru'l-kurra gibi ihtisas medreseleri Selâtin camiler bünyesinde açılmıştı. Cami ile medrese İslam dünyasında olduğu gibi, Osmanlılarda da iç içedir. Sözelimi, Bursa Hüdavendigâr Camii (1364-1365)'nin üstü medrese, altı cami olarak yapılmıştır.¹⁴¹ Osmanlı idaresinde ihtiyaca binaen özellikle XVI. asır sonu ve XVII. asırda medreselere yıkılma olunca, yeni medreseler açma yerine dersler camilerde verilmiştir.¹⁴² Camiler, dersane görevi yapmıştır.

Yaygın eğitim, özellikle din eğitimi konusunda da, camilerin müsbet etkisi ve katkısı her devirde büyük olmuştur. Halk eğitiminin en yaygın ve sürekli yürütüldüğü eğitim kurumlarının başında camiler gelir. Tarih boyunca Müslümanlar camilerde, sabahın belli bir vaktinden gece yatsı vaktine kadar başlayan bir eğitime tabi tutulmuşlardır. Cuma günü okunan hutbe, zaman zaman ihlâs, yâsin, tebâreke gibi Kur'an-ı Kerim'in çeşitli bölümlerinin okunması, ilmiyal bilgileri verilmesi ve sunulan va'z ü nasihatler yoluyla geniş halk kesiminin iman, ibadet, ahlâk ve davranış bakımından uyarıcı telkinlere tabi tutularak ruhen, bedenlen olgunlaştırılıp, sosyo-kültürel yönden yetiştirildiği yerler camiler olmuştur.¹⁴³ Bu eğitim çalışmaları çoğu zaman, medreselerde müderrislik yapan elemanlar marifetiyle yürütülmüştür.¹⁴⁴ Vakfiyelerden anlaşıldığına göre, medreselerde okutulan derslerin halka da verilmesi için, müderrisler, muhaddisler ve diğer vazifeliler tayin edilmiştir. Bazı medrese müderrislerinin ikinci namazından sonra halkın istifadesi için camilerde ders verdiği ve XVII. yüzyıldan itibaren "dersiye" diye bilinen

139 Çelebi, a.g.e., s. 390; Bilge, Mustafa, *İlk Osmanlı Medreseleri*. İÜEF yayını, İstanbul 1984. s. 3; İpşirli, Mehmet, "Anadolu", *DİA*, C.III, s. 28; Önkal-Bozkurt, a.g.m., C.VII, s. 51

140 Evliya Çelebi, a.g.e., s. 130

141 Kazıcı, *Eğitim Tarihi*, s. 60; Hızlı, Mefail, *Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Dönemi: Bursa Medreselerinde Eğitim-Öğretim*, Esrâ Fakülte Kitabevi, Bursa 1997 s. 12; Bayraktar, a.g.e., s. 101; Tetik, Necati, *Başlangıcından IX. Hicri Asra Kadar Kıraat İlminin Talimi*, İşaret Yayınları, İstanbul 1990, s. 156; Güç, a.g.m., s. 79

142 Cuma günü izninin zarureti için: "... hutbe iradı vesile-i şeref sayıldığından, herkes bu şerefi benimseyerek minbere koşması ve belki de muhteris kimseler arasında husumete vesile olması çok muhtemeldir..." Bkz; Miras, Kamil, *Sahih-i Buhari Muhtasarı*, Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi, DİB Yayını 7. baskı Ankara 1981 VIII, 48

143 Çetin, *Anadolu'da İslamiyet*, s. 172; Bayraktar, a.g.e., s. 100 Ergin, a.g.e., s. 101; Şeker, Mehmet, "Cami Sosyal Bir Kurumdur" *Diyanet Aylık Dergi*, sy. 22 (Ekim 1992), s. 20

144 Çelebi, a.g.e., 42; Önkal-Bozkurt, a.g.m., C. VII, s. 51

bu faaliyetlerin yaygınlaştığı, kurumsallaştığı ve bu dersleri veren seçkin müderrislere “dersiâm” adı verildiği görülmektedir.¹⁴⁵

Medrese-cami ilişkisinin diğer bir uygulaması ise, medreselerde müderris olacakların imtihanlarının Fatih, Süleymaniye ve Bayezid gibi camilerde halkın huzurunda yapılmasıdır. Meselâ, 1528-1529/936’da İstanbul Semâniye medresesinde boş olan bir müderrislik imtihanı, Ayasofya Camii’nde yapılmıştır.¹⁴⁶

Camilerin eğitim-öğretime olduğu kadar, güzel sanatların gelişmesine de katkısı olmuştur. Osmanlılarda tezhip, hat meşki, Kur’an ta’limi ve hıfzı gibi dersler, uygulamalı olarak, bazı camilerde verilirdi. İstanbul Nuruosmaniye ve Amasya Bayezid camileri bu işlevleriyle öne çıkmıştır.¹⁴⁷

Eğitim ve öğretimin toplumda yaygınlaşmasında cami kütüphanelerinin yeri de unutulmamalıdır. Başlangıçta camilere gelip-giden veya ders okuyanların istifadesi için müellifler yazdıkları kitapların birer nüshasını veya parasıyla aldıkları kitapları oraya bağışlardı. Bu suretle camiler uzun bir süre kütüphane hizmeti de vermiştir. XII. asırda, Bağdat’da Zeydî Mescidi, zengin vakıf kitapları ile cami veya mescid kütüphanelerine en iyi örnektir. Evliya Çelebi, Mısır, Ezher Camiinde kitapla dolu iki yüz dolabın varlığından bahseder.¹⁴⁸

Dinî ve millî kültürün halka aktarılmasında cami kadar önemli işlevi olan bir kurum da tekkedir. Müslümanların ruhen dinlendiği, ekonomik ve sosyal konularda bilinçlendirildiği bu yerlere asitane, hankâh, zaviye ve dergâh gibi değişik isimler verilmiştir. Bir başka ifade ile tekkeler, tasavvufî düşüncenin, anlayışın ve terbiyenin halka takdim edildiği yerlerdir.¹⁴⁹Tarih boyunca tekkeler, ahlâk, ticaret, askerlik, sanat, can ve mal güvenliği ve sosyal yardımlaşma alanlarında önemli hizmetlerde bulunmuştur. Tekke binalarının

145 Bilge, a.g.e., s. 3; İpşirli, Mehmet, “Dersiâm”, *DİA*, C. IX, s. 185; Yediyıldız, Bahaeddin, “İslam’da Vakıf”, *Doğuşundan Günümüze İslam Tarihi*, ed. Hakkı Dursun Yıldız, Çağ Yayınları, İstanbul 1989, C. XIV, s. 47;

146 Önkal,-Bozkurt, a.g.m.,C.VII,s. 51; Kazıcı, İslam Eğitim Tarihi, s. 98; İpşirli, Mehmet, “Osmanlı Devletinde Kazaskerlik”, *Bellekten*, C. LXI, sy. 232 (Aralık 1997) s. 677.

147 Derman, M.Uğur “Hattat”, *DİA*, C. XVI, s.494; Derman, Çiçek “Osmanlılar’da Tezhip Sanatı”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi* ed. E. İhsanoğlu, İRCİCA, İstanbul 1998, C. II, s. 488

148 Kazıcı, İslam Eğitim Tarihi, s. 24; Çelebi, a.g.e., s.185; Evliya Çelebi, C. X, s. 395; İnalçık, *Classical Age*, a.g.e., s.174; Öz, Şaban, agm 263

149 Kazıcı,Ziya, “OsmanlılardaTekkeler” *İslam Medeniyeti*, İst.1982, c.5, sy.4 s.29; Kara,*Tekke ve Zaviyeler*, s.50,181

kısımları arasında mescidlerin bulunmuş olması cami ile tekke arasında yakın bir ilişki olduğuna delalet eder. Osmanlı devletinin ilk yıllarında tekkelerle mescidlerin iç içe olduğu görülür. Meselâ, Bursa Molla Arap Mahallesi Mescidi'nin kadıdan izin alınarak Halveti Tarikatı mensuplarınca zikir ve devran yapmak için tekke olarak da kullanıldığı bilinmektedir. ¹⁵⁰ Bir kısım mescidler zamanla tekke, bazı tekkeler de mescid olarak halka hizmet vermiştir.

Osmanlı döneminde Ayasofya ve Süleymaniye camilerinde kütüphane olarak cami içinde bir bölüm ayrılırken, Bayezid, Veliiyyüddin Efendi ve Konya Yusuf Ağa kütüphaneleri camiye bitişik ve bir iç kapı ile bağlantılı tarzda tesis edilmiştir. Yine Bursa'da Umur Bey tarafından yapılan caminin kütüphanesine, kendisi otuz üç kitap vakfetmiş ve cami cemaatinin istifadesine sunmuştur. Bu kitapların dışarıya çıkarılmamasını istemiş ve hafız-ı kütüp olarak da cami müezzinini, günlük bir akçe vazife ile görevlendirmiştir. ¹⁵¹ Yine Bursa'da Ulucami ve Molla Yegân Mescidi'nde kütüphanelerin mevcudiyeti ¹⁵² bilinmektedir.

Camilerin kültür hizmeti zamanla çevresine yansımıştır. XVI. asırdan itibaren cami çevresinde, yapılan kahvehaneler birer "okuma evi" gibi, cami cemaatine hizmet vermiştir. Bu kıraathanelerin cami cemaatinin namaz öncesi bir süre vakit geçirmesi maksadıyla açıldığı da ileri sürülmüştür. ¹⁵³ Bu yerler çoğu zaman ilim erbabının da ilgisini çekerek, ilmî sohbetlerin yapıldığı veya dinî- destanî eserlerin okunduğu kültür mekânları olmuştur. Evliya Çelebi, XVII. yüzyıl ortalarında Bursa'da yetmiş kahvehane bulunduğunu ve bunlardan birinin de Ulucami yanında Emir Kahvesi olduğundan bahseder. Kahvehaneleri "birer ârifler mektebi" olarak da vasıflandırır. Ezanla birlikte cemaatin kahvehaneyi boşaltarak camiye gittiğine de ayrıca işaret eder. ¹⁵⁴ Şüphesiz Türk toplumu asırlarca millî ve dinî unsurları ihtiva eden, Dede

150 Öcalan, Hasan-Basri "Bursa'da Tasavvuf Kültürü" (XVII.Yüzyıl), Gaye Kitabevi, Bursa 2000, s.185'den naklen BŞŞ, B32, 12 a ; Osmanlılarda bazı tekkelerin zararlı düşüncelerin merkezi olması üzerine bu yerler için tedbirler alındığı bilinmektedir. Bkz. Savaş, Saim, XVI.Asılda Anadolu'da Alevilik, Vadi Yayınları, Ankara 2002, s154-156; İnalçık, Ottoman Empire, s.190

151 Önkal,-Bozkurt, a.g.m., VII, s. 51; Erünsal, İsmail, Türk Kütüphaneleri Tarihi, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1991, C. II, s. 10; Yüksel, a.g.e. s. 286; XIX. yüzyılda İstanbul'da çoğu cami kütüphanesi olmak üzere, kırka yakın kütüphanenin mevcudiyetinden bahsedilir. Bkz. Ubcini, M.A. a.g.e., s. 209.

152 Hızlı, a.g.e., s. 10-20.

153 Ergin, a.g.e., s. 104; Bostan, İdris, "Kahve" DİA, C. XXIV, 203; Kazıcı, İslam Eğitim Tarihi, s. 25.

154 Evliya Çelebi, I. 371; Âli, Mevâ'idü'n-Nefâ'is, s. 363.

Korkut, Battalgâzi Destanı, Hamzanâme gibi eserlerle oluşan şifahi kültürle yetişmiştir. Yine bu yerlerde yukardaki eserlere ilaveten, Danişmend-nâme, Muhammediye gibi milli hisleri coşturan, dinî duygu ve inancı canlandıran eserlerin de okunduğu ve hatta ezberlendiği bilinmektedir.¹⁵⁵ Zira gazâdan gazâyâ sürekli fetihlere çıkan bir milletin, cihad aşkı ve şevki başka türlü diri ve canlı tutulamazdı.¹⁵⁶ Camilerin etrafında açılan kitapçı dükkânlarını da bu kültür faaliyetlerine ilave etmek gerekir.¹⁵⁷

Camilerin özellikle Selçuklular zamanında namaz haricinde elbise dikmek, dokumacılık gibi bazı sanatlara atölye hizmeti verdiği de olmuştur.¹⁵⁸

Aşure, helva, ekmek parası dağıtılması ile minarelerden ekmek atılması gibi faaliyetlerle camiler, tıpkı bir imarethane gibi işlev yapmıştı.¹⁵⁹

Hz. Peygamber (s.a.v.)'in rüzgâr vb. tabii afetler sırasında mescide gitmesi tavsiyesini bir sünnet telakki eden Osmanlı halkı yangın veya benzeri olağanüstü durumlarda camilere sığınurlardı.¹⁶⁰

Aslında caminin fonksiyonları yukarıda zikredilenlerden ibaret de değildir. Misafirhane¹⁶¹, hapishane¹⁶² hastahane¹⁶³, vergi veya yardım toplama merkezi, mevlid kutlaması tören salonu gibi çeşitli faaliyetlere zaman zaman hizmet etmiştir. Ancak caminin veya mescidin eğitim-öğretim ve kültür fonksiyonu daima diğerlerinden bir adım önde olmuştur.¹⁶⁴

155 Evliya Çelebi, C. V-VI, s.1461; Kara, Mustafa "XIV ve XV. Yüzyıllarda Osmanlı Toplumunu Besleyen Türkçe Kitaplar", *UÜİFD* C. 8, sy.8 (1999) s. 46.

156 Şeker, a.g.e., s.148; Daha geniş bilgi için Bkz; Karataş, Ali İhsan, "XVI. Yüzyılda Bursa'da Tedavüldeki Kitaplar", *UÜİFD* C. 10, sy.1, s. 225-226; Çetin, Osman, "İslam Tarihi Araştırmalarının Halka Yansıtılmasında Karşılaşılan Problemler", *Günümüz Din Bilimleri ve Araştırmaları ve Problemleri Sempozyumu* (27-30 Haziran 1989), Ondokuzmayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayını, Samsun 1989, s. 92-95, Köprülü, a.g.e., s. 232; Hammer, a.g.e., C. I, s.165; Albayrak, Nurettin "Hamzaname", *DİA*, C. XV, s. 516-517.

157

158 Algül, *İslam Tarihi*, C. IV, s. 450.

159 Demirel, *Vakıfların Rolü*, s. 71.

160 Kandehlevî, a.g.e.,C. III. s. 110; *Tarih-i Gülmanî*, s. 97,

161 *İbn Mace*, mesâcid, 6; Darimî, salât, 117.

162 Buhari, salat 82; Nesaî, mesâcid, 21; Tirmizî, diyat 21.

163 Buhari salât, 77; Kandehlevî, a.g.e., C.III, s.108, Müslim, cihad ,67.

164 En-Nebravî, a.g.e., s.243; Baltacı, *Cami*, s. 239; Atalar, Münir, *Osmanlı Devletinde Surre-i Hümayûn ve Surre Alayları*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını, Ankara 1991, s. 234, daha geniş bilgi için Bkz.

C. Sonuç

Cami İslam'ın ilk döneminden itibaren yapı itibariyle toplumun ihtiyacına göre gelişerek günümüze gelmiştir. Günümüzde ülke şartları göz önüne alınırsa, XIX. yüzyılın başlarından itibaren mimaride bir tertipsizlik söz konusu olmuştur. Bu problem, cami yapımının, denetimsiz ve halkın yardımlarına bırakılmasının bir sonucu olduğundan kaynaklanmaktadır. Gece kondu tipi, beton yığını, estetikten yoksun camiler bu dönemde inşa edilmiştir. Geçmişin güzel eserleri ise sadece kopya edilebilmiştir. Son yıllarda Diyanet İşleri Başkanlığının tip projeleri ile bu yönde olumlu çabalar gözlenmektedir.

Cami'nin dini işlevlerinin yanında kültürel, sosyal fonksiyonlar üzerinde de önemli gelişmeler mevcuttur. Bilhassa yurtdışında bulunan camiler, o ülke içinde yaşayan Müslümanlar için bir kültür ve eğitim merkezi görevi ifa etmektedir. Gençlik, çocuk yuvası ve bayanlara yönelik bölümleri ile adeta yurt dışı camileri asr-ı saadet işlevinin benzerlerini bünyesinde barındırmaktadır. Bu işlevlerin yerine getirilmesinde donanımlı din görevlilerinin istihdamının da etkisi ve katkısını unutmamak gerekir.

Kaynakça

- Ahmed-Fuad Seyyid, *Tarihu'd-Da'veti'l-İslamiyye*, Mektebetü'l-Hancı, Kahire 1994/1414,
- Abdülaziz Muhammed el-Lemilem, *Risaletü'l-Mescid Fi'l-İslam*, 2.bas. Müessesetü'r-Risale Beyrut 1911. Beyrut
- Ebu Ya'la, Muhammed b. El-Hüseyn el-Ferra, *el-Ahkâmü's-Sultaniyye*, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1985/1405.
- ed-Dihlevî, Şah Veliyullah b. Abdurrahman, *Huccetullahi'l-Baliğa, I-II*, Dar-ı İhyai'l-Ulum, Beyrut 1990/1410
- Edirneli Oruç Beğ, *Oruç Beğ Tarihi*, haz. Nihal Atsız, Kervan Yayıncılık, İstanbul ts.,
- el-Belâzurî, Ahmed b. Yahya, *Fütühu'l-Buldan*, çev. Mustafa Fayda, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını. Ankara 1987.
- el-Mutteki, el-Hanefi, *Kenzu'l-Ummal fi Süneni'l-Ahval ve'l-Efal*, Daru'l-Mearif, Haydarabad Ergenç, Özer, "Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fiziki Yapıya Etkileri", Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920), Meteksan, Ankara 1980,
- Ergin, O. Nuri, *Türk Şehirciliğinin Tarihi İnkişafı*, Cumhuriyet, İstanbul 1936; Ergin, O. Nuri, *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı*, Cumhuriyet, İstanbul, 1936,
- Erünsal, İsmail, *Türk Kütüphaneleri Tarihi*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1991, Es'at Efendi, Teşrifat-ı Kadîme, Çağrı Yayınları, İstanbul 1979
- Evlîya Çelebi, Seyahatnâme, I, haz. Mümin Çevik, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1985 Eyice, Semavi, "Ağalar Camii", DİA, C. I.s. 464;
- Faroqhi, Suraiya, "A Map of Anatolian Friday Mosques (1520-1535)", OA, (Osmanlı Araştırmaları), C. IV, s.166-168
- Fatih Devrine Ait Münşeât Mecmuası, haz. Necati Lugal – Adnan Erzi, Fetih Derneği, İstanbul 1956
- Güç, Ahmet, "Bursa'da Yapılan Selâtin Camiler", DD, C .XXXVIII. sy. 1 (Ocak-Şubat-Mart 2002), s. 75-76

- Hamidullah, Muhammed, *İslâm Müesseselerine Giriş*, çev. İ. Süreyya Sırma, Bir Yayıncılık, İstanbul 1984,
- Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi, I-II*, çev. Salih Tuğ, İrfan Yayınları, İstanbul 1990
- Hammer, Joseph Von, *Osmanlı Tarihi, I*, çev. Mehmet Ata, MEB İstanbul 1990,
- Hasan İbrahim Hasan, *İslam Tarihi, VI*, çev. İsmail Yiğit, Fatih Yayınevi, İstanbul 1985,
- Hasan İbrahim Hasan-Ali İbrahim Hasan, *en-Nüzûmü'l-İslâmiyye, Mektebetü'l-Mısriyye, Kahire 1970*,
- Heyd. Uriel, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*. ed. VI. Me'nage, At the Clarendon Press, Oxford 1973
- Hızlı, Mefail, *Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Dönemi: Bursa Medreselerinde Eğitim- Öğretim, Esrâ Fakülte Kitabevi, Bursa 1997*
- İbn Kemâl, *Tevarih-i Âl-i Osman I. Defter*. yay. Şerafettin Turan. TTK, Ankara 1991,
- İbn Batuta, *İbn Batuta Seyahatnamesi*, haz. İ. Parmaksız MEB.İstanbul 1971
- İbn Cübeyr, *The Travels of İbn Jubayr*, trans. R. J. C. Broadhurst, The Camelot Press, London 1952
- İbn Hişam, Abdülmelik, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, Mustafa Sibaî neş. Mısır 1936/ 1335,
- İbn Sa'd, Muhammed, *et-Tabakatü'l-Kübra, I*, Daru's-Sadır'l-Tab' ve Naşr, Beyrut 1985
- İnalçık, Halil, "İstanbul: Bir İslam Şehri", çev. İ. Kalın, *Dergâh*, C. 14-15 sy. 25, s.16-17
- İlgürel, Mücteba, "Celâli İsyanları", *DİA*, C.VII, s.252-257;
- İpşirli, Mehmet, "Anadolu", *DİA*, C.III, s. 28-31
- İpşirli, Mehmet, "Dersiâm", *DİA*, C. IX, s. 185-186
- İpşirli, Mehmet, "Osmanlı Cuma Selamlığı", Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan, İstanbul 1991,
- Kandehlevî, Muhammed Yusuf, *Hayatü's-Sahabe, III*, Dâru'l-Kalem Dimeşk 1983/1403,
- Kaplan, Mehmet, *Nesillerin Ruhü*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1978
- Kara, Mustafa "XIV ve XV. Yüzyıllarda Osmanlı Toplumunu Besleyen Türkçe Kitaplar", *UÜİFD* C. 8, sy.8 (1999) s. 46-55
- Kara, Mustafa, *Tekke ve Zaviyeler*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1977
- Karataş, Ali İhsan, "XVI. Yüzyılda Bursa'da Tedavüldeki Kitaplar", *UÜİFD* C. 10, sy.1, s. 225- 226
- Karaman, Hayreddin, "Cuma ve Cuma Namazı", *DD. C.XII, sy.4* (Temmuz-Ağustos 1973) s.213-238
- Kazıcı Ziya "Tarih Boyunca Cami ve Gördüğü Hizmetler" *Diyanet Dergisi* C.XXII,sayı.4,s.8-10 Kazıcı, Anahatlarıyla İslam Eğitim Tarihi, MÜİF Yay.İstanbul 1995
- Kazıcı, Ziya, *Asr-ı Saadet Döneminde Cami ve ve İfa Ettiği Hizmetler, Sosyal ve Ferdi İşlevleri Açısından Namaz ve Cami, İlmi Toplantı, 18-19 Ekim 2008*, Üsküdar Belediyesi Altunzade Kültür Merkezi, 200
- Kazıcı, Ziya, *İslâmi ve Sosyal Açından Vakitler*, Marifet Yayınları, İstanbul, 1985 Kazıcı, Ziya, "Osmanlılarda Tekkeler" İslam Medeniyeti, İst.1982, c.5, sy.4 s.29-31
- Kılıç, Mustafa, "İslam'da Toplum Dinamikleştiren Kurum: Cami ve Sosyal Hayattaki Rolü", *DD. C. XXVII. sy. 4* (Ekim-Kasım-Aralık 1991)
- Köprülü, Fuad, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, 4. baskı, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını, Ankara 1981,
- Kuran, Abdullah, *The Mosque in Early Ottoman Architecture*, Chicago, 1968
- Kutay, Cemal, *Kurtuluşun ve Cumhuriyetin Manevî Mimarları*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını, Ankara 1973,
- Küçük, Cevdet, "Bina Emini", *DİA*, C. VI. s. 179-180
- Leeuwen, Richard Van, *Bir Osmanlı Şehri Şam*, Vakıf ve Şehir, ter. H. Ebru Aksoy, Küre Yayınları İst.2012
- Mardin, Şerif, *Din ve İdeoloji, İletişim*, İstanbul 1995
- Mehmet Halife, *Tarih-i Gulmanî*, haz: Kamil Su, Kültür Bakanlığı Yayını, İstanbul 1976

- Mehmet-Öymen, R. Hıfzurrahman, *İslam Eğitim Tarihi*, MEB Basımevi, Ankara 1974, Merçil, Erdoğan, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, TTK, Ankara 1991
- Miras, Kamil, *Sahih-i Buhari Muhtasarı, Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi*, VIII; DİB Yayını 7. baskı Ankara 1981
- Molla Hüsvrev, "*ed-Düerü'l-Hukkam Fi Şerh-i Gurur-i'l-Ahkam, I*," Ahmed Sait Matbaası, İstanbul, 1965, Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî, I*; haz. Mehmet İpşirli, 2. baskı, TTK, Ankara 1999,
- Naima, *Naima Tarihi*, III sad. Zuhurî Danuşman, Z. Danuşman Yayınevi, İstanbul 1967,
- NevzadeAtaî, "*Hadaikü'l-Hakaik*", Şakaikun-Numaniyye ve Zeyilleri, II; haz: Abdülkadir Özcan İstanbul 1989,
- Ocak, Ahmet Yaşar, *İslam Türk İnançlarında Hızır Yahud Hızır-İlyas Kültü*, Türk Kültürlerini Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara 1985,
- Orhanlı, Cengiz, "*Şehir Mimarları*", OA, C.II. s.1-30
- Ortaylı, İlber, *Türk İdare Tarihine Giriş*, Turhan, Ankara 1996,
- Öcalan, Hasan-Basri "*Bursa'da Tasavvuf Kültürü*" (XVII.Yüzyıl), Gaye Kitabevi, Bursa 2000
- Önkal, Ahmet, *Resulüallah'ın İslam'a Davet Metodu*, Esrâ Yayınları, Konya 1981,
- Öz, Şaban, "*Mescid/Cami*" İslam Kuruluş Tarihi, edit, Eyüp Baş, Grafiker, Yay. Ankara, 2013,
- Özkaya, Yücel "*XVIII. Yüzyılda Çıkarılan Adaletnamelelere Göre Türkiye'nin İç Durumu*" Belleten, C. XXXVIII, sy. 151 (1974) s. 479;
- Özkaya, Yücel, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yapısı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, Ankara 1985,
- Raymond, Andre', *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, çev. Ali Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995,
- Ricaut, Paul, *Türklerin Siyasî Düsturları*, haz. M. Reşat Uzmen, Kervan yay. İstanbul, ts., s.; Sakaoğlu, Necdet, "*Anatolia'sFridayMosques*", (çevirmci) [http / / www.thy.com.tr/skylife](http://www.thy.com.tr/skylife), 22 Haziran 2002
- Savaş, Saim, *XVI. Asırda Anadolu'da Alevîlik*, Vadi Yayınları, Ankara 2002
- Saydam, Abdullah, *Osmanlı Medeniyet Tarihi*, Kemal Matbaacılık, Trabzon 1995
- Şeker, Mehmet, "*Cami Sosyal Bir Kurumdur*" *Diyanet Aylık Dergi*, sy. 22 (Ekim 1992), s. 20-23 Şeker, Mehmet, Gelibolulu Mustafa Âlî ve Mevâ'idün-Nefâ'is fi Kavâ'idü'l-Mecâlis, TTK, Ankara 1997
- Şeşen, Ramazan, *Selahaddin Eyyubî ve Devleti*, Çağ Yayınları, İstanbul 1987,
- Taneri, Aydın, *Osmanlı Devletinin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayatı Teşkilâtı*, Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Yayını, Ankara 1978,
- Tetik, Necati, *Başlangıcından IX. Hicri Asra Kadar Kıraat İlminin Talimi*, İşaret Yayınları, İstanbul 1990,
- Turan, Osman, *Selçuklu Tarihi ve Türk- İslâm Medeniyeti*, Boğaziçi Yayınları, 5. baskı, İstanbul 1996,
- Turan, Osman, *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul, Turan Matbaası, 1973,
- Tursun Bey, *Tarih-i Ebu'l-Feth*, haz. Ahmet Tezbaşar, Kervan Yayıncılık, İstanbul, t.y
- Ulucay. Çağatay, *XVII. Asır'da Saruhanlı'da Eşkîyalık ve Halk Hareketleri*, Halkevi Yayını, İstanbul 1944
- Unat, Faik-Reşit, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Millî Eğitim Bakanlığı, Ankara 1964
- Ünver, Süheyl, "*Fatih Külliyesine Ait Diğer Bir Vakfiye*", VD (1938), C.I, s. 42,
- Yâzıcı, Tâlib, "*Emeviye Camii*", *DİA*, C.XI,s.108-109;
- Yediyıldız, Hayrât Sistemi, s. 276
- Yediyıldız, Âsım, "*Şer'îye Sicillerine Göre Bursa'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı (1656-1658)*", VD, C. 23 (Ankara 1994), s. 181- 182.

- Yediyıldız, Bahaeddin, "İslam'da Vakıf", *Doğuşundan Günümüze İslam Tarihi*, XIV; ed. Hakkı Dursun Yıldız, Çağ Yayınları, İstanbul 1989
- Yediyıldız, Bahaeddin, "Osmanlı Döneminde Türk Vakıfları Ya Da Hayrat Sistemi", Osmanlı, ed. Güler Eren, *Yeni Türkiye Yayımları*, Ankara 1999
- Yediyıldız, Bahaeddin, "Vakıf Müessesesinin XVIII. Asır Türk Toplumundaki Rolü", VD, C. XIV, (1982)
- Yediyıldız, Bahaeddin, "Vakıf Müessesesinin XVIII. Asır Türk Toplumundaki Rolü", VD, (1982) s. 3-15
- Yediyıldız, Bahaeddin-Öztürk, Nazif, "Oturulabilir Şehir ve Türk Vakıf Sistemi", (çev. R.ACUN) <http://www.hstory.hacettepe.edu.tr/archive/vakifsehir.html>.17 Haziran 2002;
- Yenişehirlioğlu, Filiz, "XIV-XV. Yüzyıl Mimarî Özelliklere Göre Bursa Kentinin Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Gelişimi", IX. Türk Tarih Kongresi, C. III. Ankara 1989,
- Yıldırım, Kadri, "İslam Kültüründe Mescidin Eğitim Öğretim Fonksiyonu Üzerine Bir İnceleme" *Diyanet İlmî Dergisi*, Ankara 2008, c. 44, sy. 4 s. 20-31
- Yücel, Yaşar-Sevim, Ali, *Türkiye Tarihi*, III TTK Ankara 1989
- Yüksel, Hasan, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü (1585-1683)*, Dilek Matbaası, Sivas 1998,
- Zeydan, Corci, *Medeniyet-i İslâmiyye Tarihi*, çev. Zeki Megamiz, İkdâm Dersaadet, 1328
- Zilfi, C. Madeline, *The Politics of Piety; The Ottoman Ulemai in the Postclassical Age (1600-1800)*, Bibliotheca İslamica, Minneapolis, 1988